

Koncept čitljivosti slike grada na primjeru osječke Tvrđe

Pejić, Bojana

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Academy of Arts and Culture in Osijek / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:251:425804>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-21**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Academy of Arts and Culture in Osijek](#)

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU
ODSJEK ZA KULTURU, MEDIJE I MENADŽMENT
SVEUČILIŠNI DIPLOMSKI STUDIJ MENADŽMENT U KULTURI I
KREATIVNIM INDUSTRIJAMA

BOJANA PEJIĆ

**KONCEPT ČITLJIVOSTI SLIKE GRADA NA
PRIMJERU OSJEČKE TVRĐE**

DIPLOMSKI RAD

MENTOR:

doc. dr. sc. Hrvoje Mesić

Osijek, 2024.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku
**AKADEMIJA ZA UMJETNOST I
KULTURU U OSIJEKU**
Kralja P. Svačića 1/f, Osijek

IZJAVA LEKTORA

1. Podaci o lektoru	
Ime i prezime: (ili naziv obrta/tvrtke)	MAJA GLUŠAC
Zvanje:	izv. prof. dr. sc.
E-mail:	mglusac@ffos.hr
Kontakt:	098 569 358

2. Podaci o radu	
Autor:	BOJANA PEJIĆ
Naslov:	Koncept čitljivosti slike grada na primjeru osječke Tvrđe

Izjavljujem da je diplomski/završni rad lektoriran i usklađen s pravilima hrvatskog jezika.

Osijek, 3. rujna 2024.
(mjesto i datum)

Izv. prof. dr. sc. Maja Glušac

lektor

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
AKADEMIJA ZA UMJETNOST I KULTURU U OSIJEKU

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja BOJANA PEJIĆ potvrđujem da je moj DIPLOMSKI rad
pod naslovom KONCEPT OBITELJSKE Slike GRADA
NA PRIMJERU OSJEČKE TURDE
te mentorstvom doc. dr. sc. HRVOJA MESICA

rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranog rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog/diplomskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanove.

U Osijeku, 05.09.2024.

Potpis

Pejić

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. METODOLOGIJA I CILJ RADA	3
3. KULTURA I URBANI PROSTOR	5
3.1. Pojmovno određenje kulturne baštine	5
3.2. Podjela kulturne baštine	8
3.2.1. Nematerijalna kulturna baština.....	9
3.2.2. Materijalna kulturna baština.....	11
3.3. Koncept čitljivosti grada	12
3.4. Uloga kulture u oblikovanju grada	14
3.5. Kulturološka analiza urbanog prostora.....	16
3.5.1. Michel Foucault: <i>O drugim prostorima</i>	18
3.5.2. Henry Lefebvre: <i>Production of space</i>	20
3.5.3. Kevin Lynch: <i>Slika jednoga grada</i>	22
4. URBANI PROSTOR I PRAVO NA GRAD.....	25
5. ANTROPOLOGIJA GRADA.....	28
6. ČITLJIVOST SLIKE GRADA NA PRIMJERU OSJEČKE TVRĐE.....	32
6.1. Rubovi (<i>edges</i>)	34
6.2. Čvorišta (<i>nodes</i>)	37
6.3. Područja (<i>districts</i>)	39
6.4. Putovi (<i>paths</i>)	40
6.5. Orijentiri (<i>landmarks</i>).....	46
7. ZAKLJUČAK	57
8. LITERATURA I IZVORI.....	59
9. PRILOZI.....	63

SAŽETAK

Koncept čitljivosti slike grada odnosi se na lakoću s kojom stanovnici i posjetitelji mogu razumjeti urbani prostor, kretati se njime i emocionalno se povezati s njim. Osječka Tvrđa, povijesna jezgra Osijeka, pruža odličan primjer kako urbanistički elementi doprinose čitljivosti slike grada. Tvrđa, izgrađena u baroknom stilu tijekom 18. stoljeća, zadržava prepoznatljive arhitektonske i urbanističke karakteristike koje olakšavaju orijentaciju i stvaraju jedinstven identitet. Ta jasna struktura pomaže u stvaranju mentalnih mapa, što je ključno za čitljivost grada, jer omogućava ljudima da se lako snalaze i osjećaju ugodno u prostoru.

Ključne riječi: čitljivost, urbanizam, osječka Tvrđa, arhitektura, identitet grada.

SUMMARY

The concept of city image readability refers to the ease with which residents and visitors can understand the urban space, navigate it, and emotionally connect with it. The Inner City (Fortress), the historic core of Osijek, provides an excellent example of how urban elements contribute to the readability of a city's image. Built in the Baroque style during the 18th century, Fortress retains distinctive architectural and urban characteristics that facilitate orientation and create a unique identity. This clear structure helps in forming mental maps, which is crucial for the city's readability, as it allows people to easily navigate and feel comfortable within the space.

Keywords: legibility, urbanism, Inner City of Osijek (Fortress), architecture, city identity.

1. UVOD

Osječka barokna Tvrđa, smještena u srcu Osijeka, predstavlja izvanredan primjer kako kulturni i povijesni elementi mogu oblikovati čitljivost urbanog prostora i doprinosti osjećaju identiteta grada. Izgrađena u 18. stoljeću, Tvrđa je jedan od najbolje očuvanih primjera barokne arhitekture u Hrvatskoj i služi kao ključna točka razumijevanja urbanističkog razvoja i kulturnog nasljeđa Osijeka. Njezino planiranje i izgradnja odražavaju visok stupanj organizacije i estetske namjere, što je i danas vidljivo u njezinoj strukturi i dizajnu.

Tvrđa je od početka bila zamišljena kao utvrđeni kompleks, namijenjen zaštiti grada i organizaciji života u njemu. Ta funkcija utvrde nije samo arhitektonska, već i simbolička jer Tvrđa simbolizira stabilnost i sigurnost, što je u kontekstu povijesnih okolnosti bilo ključno. Unutar Tvrđe mreža ulica, trgova i zgrada oblikuje prostor koji omogućava lako snalaženje, dok su i same zgrade sačuvane u baroknom stilu, pružajući vizualnu dosljednost koja doprinosi osjećaju koherentnosti i orijentacije.

Osim funkcionalne i estetske vrijednosti Tvrđa je i kulturni centar koji okuplja brojne manifestacije, kulturne događaje i turističke aktivnosti. Ta aktivnost dodatno jača njezinu ulogu u oblikovanju kulturnog identiteta grada. Svaki detalj Tvrđe, od arhitektonskih elemenata do urbanih prostora, odražava povijesni kontekst u kojem je nastala, omogućujući posjetiteljima i stanovnicima da dožive i razumiju povijest kroz fizički prostor.

Analizom Tvrđe možemo primijetiti kako povijesni i kulturni elementi doprinose ne samo vizualnom identitetu grada već i njegovoj funkcionalnoj čitljivosti. Na primjer, način na koji su ulice i zgrade raspoređene u Tvrđi omogućava lako kretanje i orijentaciju, dok jedinstveni stil i povijesna značenja objekata pomažu u stvaranju snažnog osjećaja pripadnosti i povezanosti s prostorom. Ta povezanost također igra ključnu ulogu u jačanju lokalnog identiteta i zajedništva jer povijesni spomenici poput Tvrđe često postaju simboli zajedničkih vrijednosti i sjećanja.

Tvrđa također služi kao izvanredan primjer kako se kulturno-povijesni elementi mogu integrirati u suvremeni urbani kontekst. Dok se grad razvija i modernizira, očuvanje i revitalizacija Tvrđe pomažu u očuvanju kulturnog identiteta grada i pružaju kontinuirani most između prošlosti i sadašnjosti. To očuvanje i upotreba povijesnih prostora za suvremene svrhe demonstrira kako se povijesni kontekst može očuvati i integrirati u svakodnevni život, čime se dodatno poboljšava kvaliteta urbanog života i čitljivost prostora.

Sve te karakteristike Tvrđe doprinose njezinoj važnosti kao ključne komponente u razumijevanju urbanog prostora Osijeka. Razumijevanje kako kulturni i povijesni elementi utječu na čitljivost i percepciju urbanog prostora omogućava bolje planiranje i upravljanje urbanim područjima, pružajući vrijedne uvide u to kako stvaranje i očuvanje povijesnih spomenika može poboljšati kvalitetu života i očuvati kulturni identitet grada.

Osim što Tvrđa funkcionira kao kulturni i povijesni simbol, ona također služi kao primjer kako povijesne strukture mogu biti uspješno integrirane u suvremene urbanističke kontekste. Očuvanje i adaptacija Tvrđe za moderne potrebe omogućava održavanje njezina kulturnog značaja dok se istovremeno prilagođava novim izazovima i zahtjevima. Ta prilagodba povijesnih prostora za suvremene funkcije pruža uvid u to kako urbanistički planeri i arhitekti mogu balansirati očuvanje kulturnog nasljeđa s potrebom za modernizacijom. Tako se osigurava da povijesni prostori poput Tvrđe ostanu relevantni i korisni u svakodnevnom životu, čime se dodatno poboljšava čitljivost i kvaliteta urbanog života u Osijeku.

2. METODOLOGIJA I CILJ RADA

Metodologija istraživanja čitljivosti slike grada, s fokusom na primjer osječke Tvrđe, obuhvaća više pristupa koji se međusobno nadopunjuju kako bi se dublje razumjela kompleksna povijesna i arhitektonska baština tog prostora. Primjena metodologije koje obuhvaća metodu deskripcije, kompilacije, povijesnu metodu, metodu klasifikacije i deskriptivnu analizu omogućuje sveobuhvatan uvid u strukturu, funkciju i estetiku Tvrđe te njezin utjecaj na urbani prostor Osijek.

Metoda deskripcije temeljni je pristup koji detaljno opisuje arhitektonske elemente, strukture i prostorne odnose unutar Tvrđe. Taj metodološki pristup omogućuje precizan opis karakteristika zgrada poput crkava, vojnih objekata i civilnih građevina koje su se razvijale kroz povijest. Na primjer, opisuje se crkva sv. Mihaela arkandela, koja je izgrađena u baroknom stilu i predstavlja jedan od najznačajnijih sakralnih objekata u osječkoj Tvrđi.

Metoda kompilacije primjenjuje se za sakupljanje i organiziranje različitih izvora i podataka o Tvrđi. To uključuje historiografske izvore, arhivske dokumente, crteže, fotografije i druge primarne i sekundarne izvore koji pružaju širi kontekst razvoja Tvrđe. Kompilacijski pristup pomaže u stvaranju kronološkog i tematskog pregleda ključnih događaja i promjena unutar urbanog pejzaža Tvrđe.

Povijesna metoda ključna je za razumijevanje razvoja i transformacija osječke Tvrđe kroz različita povijesna razdoblja. Analizira se kako su politički, vojni i društveni događaji utjecali na arhitektonski izgled i funkciju Tvrđe. Primjerice, analizira se kako je Tvrđa postala centar vojne i administrativne moći u 18. stoljeću nakon izgradnje prema austrijskim fortifikacijskim standardima.

Metoda klasifikacije primjenjuje se za kategorizaciju različitih tipova građevina, urbanističkih elemenata i prostornih obrazaca unutar Tvrđe. Razvrstavanje objekata prema njihovoj funkciji (sakralna, vojna, civilna) i stilu gradnje (barokni, renesansni, neoklasični) pomaže u razumijevanju slojevitosti arhitektonskog nasljeđa.

Cilj je ovog rada istražiti i razviti računalni pristup koji pruža procjenu čitljivosti i propusnosti urbanog rasporeda, kao i njihovih uloga u procjeni navigacijskih sposobnosti u urbanom sustavu. Cilj je također i opisati pojam čitljivosti grada te ga primijeniti u konkretnoj situaciji, odnosno na

primjeru Osijeka i Tvrđe. Uz to, kako bi se kvalitetno razumio značaj osječke Tvrđe, objasniti će se i pojmovi kulturne baštine te koje sve znamenitosti mogu biti na UNESCO-ovu popisu.

3. KULTURA I URBANI PROSTOR

Pregledavanje i precizno definiranje temeljnih značenja u kulturnom smislu bitno je za pravilan pristup problemu nastanka urbanog prostora poput grada. To je postignuto pregledom relevantne literature koju su napisali autori poput Henryja Lefebvrea i Michela Foucaulta. Lefebvre navodi: „S gledišta znanja (connaissance), društveni prostor djeluje (zajedno sa svojim konceptom) kao alat za analizu društva kako bi pristupili značaju teorijske osnove. Stoga je bitno uspostaviti čvrste teorijske temelje kako bismo pravilno interpretirali i koncept društvenog prostora i društvo koje ga naseljava“ (Lefebvre, 2008: 45).

3.1. Pojmovno određenje kulturne baštine

Newman i Smith (2000) definiraju turizam kulturne baštine kao fenomen koji se temelji na motivaciji i percepciji samih turista, a ne na specifičnosti posjećenog mjesta. Tvrde kako se turizam kulturne baštine odnosi na posjećena područja, koja potiču posjetitelje na razmišljanje o prošlim vremenima.

Definicija koju su dali promatra baštinu kao turistički proizvod. Pojam baštine ne podrazumijeva samo krajolike, prirodni tijek povijesti, građevine, kulturne tradicije, nego i ono što se prezentira u promidžbene svrhe kao turistički proizvod. Kulturnu baštinu treba podijeliti na vrste: građevine, priroda i kultura (Stylianou-Lamber, 2011: 71).

Naime, kulturna baština više je od samo spomenika i građevina koje su se očuvale kroz stoljeća. Kulturna baština čovječanstva uključuje živi izraz i tradiciju koje zajednice i skupine u svakom dijelu svijeta nasljeđuju od svojih predaka i prenose na sljedeće generacije.

Nematerijalna kulturna baština daje društvenim zajednicama i njihovim pojedincima osjećaj identiteta, kao i razumijevanje svijeta u kojem žive i smisao njihovim životima.

Nematerijalna kulturna baština je ostavština koja se uglavnom stavlja u drugi plan kada je riječ o kulturnom turizmu i kulturnim turistima. Nematerijalna kulturna baština je zapravo istinski identitet i raritet kulture nekog područja, regije ili naroda u cjelini. Te su vrijednosti istaknute i zaštićene od strane UNESCO-a (Newman i Smith, 2000: 32).

Pojam kulturne baštine prilično je složen. Prema definiciji UNESCO-a kulturna baština predstavlja (UNESCO):

- kulturne relikvije – promatrane u povijesnom, umjetničkom ili znanstvenom aspektu; građevine, skulpture i crteži značajne i univerzalne vrijednosti, elementi i konstrukcije arheološkog značaja, natpisi, špilje, stambena područja i razne kombinacije navedenog
- građevine – razmatrane u povijesnom, umjetničkom ili znanstvenom aspektu, građevine značajne ili univerzalne vrijednosti zbog svog stila, konstrukcije ili položaja u krajoliku
- ruševine – promatrane u povijesnom, estetskom, etnološkom ili antropološkom aspektu
- predmeti – djela ljudskih ruku ili izvori ljudske prirode, arheološki ostatci značajne i univerzalne vrijednosti.

Kultura predstavlja društveni identitet jednog naroda, svjedoči o njegovoj povijesti i stupnju razvoja. Pojmovi kulturna baština i kulturni turizam odnose se na turističke proizvode koji su temeljeni na baštini i kulturi (Borić Cvenić, Mesić i Tolušić, 2020: 718).

Autori predstavljaju problem na sljedeći način: unatoč rastućem interesu za turizam kulturne baštine postoji iznenađujući nedostatak informacija o tome kako turisti definiraju baštinu i što za njih znači posjetiti takvo mjesto (Stylianou-Lamber, 2011: 75).

U nadolazećem dijelu ovog poglavlja predstaviti će se različite definicije kulturne baštine i kulturnog turizma.

U studenom 2010. godine 46 novih elemenata dodano je na UNESCO-ov popis nematerijalne baštine u Nairobiju. Popis je uključivao tradicionalne plesove, sajmove i karnevale, fešte, viteški turnir, tehnike liječenja, tradicionalnu glazbu i ples, uključujući glazbeni instrument, zanate i, naravno, tradicionalnu pripremu hrane, uključujući mediteransku prehranu.

Kao kulturna baština jugoistočne Azije, Europe i dijela Amerike uključeni su različiti oblici tradicionalne kineske medicine, kao što su akupunktura i liječenje toplom vodom.

Španjolska, Grčka, Italija i Maroko zajedno su upisali mediteranski način prehrane na UNESCO-ov popis nematerijalne baštine. Ovaj način prehrane karakterizira model koji je ostao nepromijenjen u vremenu i prostoru, a sastoji se od maslinova ulja, žitarica, svježeg ili sušenog voća i povrća, umjerene količine ribe, mliječnih proizvoda i mesa, brojnih začina, uvijek uz vino,

poštujući uvjerenja svake zajednice. Mediteranska prehrana više je od same hrane. Ona promiče društvenu interakciju jer su obroci temelj i značajan faktor u stvaranju društvenih običaja i pri održavanju svečanosti.

Na popisu se nalazi i tradicionalna meksička kuhinja te gastronomsko jelo Francuske koje ima društvenu ulogu u obilježavanju važnih datuma poput rođenja, vjenčanja, rođendana, godišnjica i slično. Važan element tog francuskog obroka pažljiv je odabir jela i postavka cjelokupnog lijepo aranžiranog stola, što je popraćeno stalnim povećanjem broja recepata, kupnjom kvalitetnih domaćih proizvoda čiji se mirisi lijepo slažu. Tradicijskim običajima pridodaje se i zanat izrade hrvatskih licitarskih srca. Tradicija izrade licitarskog srca pojavila se u nekim europskim samostanima, odakle se proširila u Hrvatsku, gdje se razvila u pravu umjetnost. Proces izrade medenjaka zahtijeva brzinu i spretnost. Recept uključuje brašno, šećer, vodu, sodu bikarbonu i obvezne začine. Medenjaci se oblikuju na različite načine, ovisno o tome tko ih radi. Najčešći je motiv srce, a ukrašava se i ogledalima (Tomašević i Horvat, 2012: 35).

Takvi ukrasni kolačići kod nas se nazivaju licitarsko (ili licidersko) srce te nisu na UNESCO-vom popisu. Danas su ti medenjaci prepoznatljivi simbol hrvatskog identiteta te predstavljaju jedan od suvenira koje turisti rado odabiru.

Treba spomenuti stare zanate kao što su tradicionalno umijeće tkanja tepiha u Farsu i Kašanu (Iran) i azerbajdžansko tradicionalno umijeće tkanja prostirača, kao i yuki-tsumugi, japansku tehniku tkanja svile.

Posebno je zanimljiva vještina izrade čipke iz francuskog grada Alencon. Izrada zahtijeva veliko umijeće te je dugotrajan proces. Za jedan centimetar kvadratni čipke potrebno je čak sedam sati rada. Smatra se kako je za svladavanje ove tehnike u potpunosti, potrebno sedam do deset godina kontinuiranog rada i učenja (Tomašević i Horvat, 2012: 37).

Španjolski flamenco umjetnički je izraz koji uključuje spoj pjesme (*cante*), plesa (*baile*) i glazbe (*toque*). Andaluzija, smještena na jugu Španjolske, srce je flamenca. Flamenco je ples strasti, udvaranja, izražava širok raspon situacija od tuge do radosti. Tehnika je zahtjevnija, ovisno o tome je li izvođač muškarac ili žena. Ženska je tehnika nježnija, puna senzualnih pokreta, dok muška uključuje oštre pokrete nogama. Toke, odnosno umijeće sviranja gitare, davno je preraslo svoju osnovnu ulogu plesnog pratioca. Flamenco se izvodi tijekom vjerskih svetkovina, obreda, crkvenih ceremonija i privatnih proslava (Stylianou-Lamber, 2011: 31).

Angklung je indonezijski glazbeni instrument. Sastoji se od dvije do četiri bambusove cijevi, koje su pričvršćene na bambusov okvir. Svaki gležanj proizvodi poseban ton ili akord tako da nekoliko svirača mora svirati istovremeno kako bi nastala melodija. Angklung je usko povezan s tradicionalnom nošnjom, umjetnošću i kulturnim identitetom Indonezije. Umjetnost sviranja angklunga se prenosila s koljena na koljeno, dospjevši čak i do obrazovnih institucija (Žižić, 2012: 101). Taj karakteristični instrument nalazi se i u „Starom muzeju“ (jedan od tri objekta „Muzeja istorije Jugoslavije“) u okviru etnografske zbirke poklona koje je Tito dobio putujući po svijetu.

Sinjaska alka, viteški turnir, našla se na popisu zaštićene nematerijalne baštine. Ovaj turnir se održava od 18. stoljeća u gradu Sinju koji se nalazi u Cetinskoj krajini u Hrvatskoj. Tijekom natjecanja vitezovi jašu svoje konje u punom galopu s ciljem da bace koplje kroz željezni prsten koji visi na užetu, „u sridu“. Turnir dobio je naziv po turskoj riječi za kolo (turski: alka), što svjedoči o kulturnoj razmjeni dviju različitih civilizacija (Tomašević i Horvat, 2012: 22).

Cijela je zajednica uključena u potporu nastavka tradicije, pomaže u izradi, očuvanju i rekonstrukciji oružja, odjeće i dodataka te modnih detalja.

Alst Carnival i Houtem Jarmarkt (godišnji zimski sajam) u Belgiji, marimba glazba i tradicionalno pjevanje iz Kolumbije neka su od 46 mjesta baštine koja su nedavno dodana na UNESCO-ov popis nematerijalne baštine.

3.2. Podjela kulturne baštine

Pojam kulturne baštine prema UNESCO-u obuhvaća dvije glavne kategorije (Jelinčić, 2010: 55):

1. materijalnu kulturnu baštinu
2. nematerijalnu kulturnu baštinu.

Materijalna kulturna baština kategorizirana je u pokretnu kulturnu baštinu (slike, skulpture, novčići, rukopisi), nepokretnu kulturnu baštinu (spomenici, arheološka nalazišta, povijesne građevine) i podvodnu kulturnu baštinu (brodolomi, podvodne ruševine i gradovi).

Nematerijalna kulturna baština nedavno je jedan od prioriteta UNESCO-a u domeni kulture, budući da promiče kulturnu raznolikost. Očuvanjem usmene tradicije i izričaja, načina života, tradicionalnih zanata i festivala, među ostalim aktivnostima, ljudi čuvaju svoje kulturne identitete.

Kulturna baština je ostavština fizičkih artefakata i nematerijalnih atributa skupine ili društva koji su naslijeđeni od prošlih generacija, održavani u sadašnjosti i darovani za dobrobit budućih generacija. Općenito, kulturna baština autohtonih naroda može se razmatrati na dva načina, od kojih je svaki značajno povezan s drugim i sa Zemljom, oba široko ili specifično za lokalitet ili mjesto (Žižić, 2012: 62).

3.2.1. Nematerijalna kulturna baština

Kulturna baština ne ograničava se isključivo na materijalne predmete koji se mogu vidjeti i dodirnuti. Ona obuhvaća i nematerijalne elemente kao što su tradicija, usmena povijest, izvedbena umjetnost, društvene prakse, tradicionalni obrti, prikazi, rituale, znanja i vještine koje se prenose s generacije na generaciju unutar zajednice. Popis svih dobara Republike Hrvatske koja se nalaze na UNESCO-ovoj listi prikazani su u Tablici 1.

Tablica 1. Prikaz podjele kulturne baštine

VRSTA	MATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA	NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA
1.	Stari grad Dubrovnik	Ojkanje
2.	Dioklecijanova palača i srednjovjekovni Split	Dvoglasje tijesnih intervala Istre i Hrvatskog primorja
3.	Nacionalni park Plitvička jezera	Klapsko pjevanje
4.	Povijesna jezgra Trogira	Bećarac
5.	Ranokršćanski kompleks Eufrazijeve bazilike u Poreču	Nijemo kolo s područja Dalmatinske zagore
6.	Katedrala Sv. Jakova i tvrđava sv. Nikole u Šibeniku	Sinjska alka
7.	Starogradsko polje na Hvaru	Čipkarstvo u Hrvatskoj
8.	Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici	Umijeće izrade drvenih tradicijskih igračaka na području Hrvatskog zagorja

9.	Iskonske i drevne bukove šume Karpata i drugih regija Europe (Sjeverni Velebit i Paklenica)	Procesija „Za Križen” na otoku Hvaru
10.	Venecijanski obrambeni sustav iz 16. i 17. stoljeća (Zadar i utvrda sv. Nikole u Šibeniku)	Medičarski obrt na području sjeverne Hrvatske

Izvor: Autorova izrada prema <https://magic-croatia.hr/popis-materijalne-i-nematerijalne-bastine-pod-unesco-om-u-hrvatskoj>

Nematerijalna baština uključuje tradicije ili žive izraze naslijeđene od naših predaka i prenesene na naše potomke, kao što su usmena predaja, izvedbene umjetnosti, društvene prakse, rituali, svečani događaji, znanja i prakse koji se tiču prirode i svemira ili znanja i vještina za proizvodnju tradicionalnih obrtničkih, prehrambenih i medicinskih baština te digitalnih baština (Žižić, 2012: 65).

Aspekti očuvanja i zaštite kulturnih nematerijalnih dobara uključuju (Jelinčić, 2010: 27):

- folklorne događaje
- usmenu povijest (prenošenje)
- očuvanje jezika.

Nasser (2003) navodi da se materijalna kulturna baština obično definira kao ona koja nema fizičku prisutnost. Procesi i radnje kolonizacije doveli su do poremećaja u referenciranju, praksi, prijenosu i porijeklu materijalne i nematerijalne autohtone kulturne baštine.

Na primjer, materijalni predmeti autohtone kulturne baštine prikupljeni su i uklonjeni iz svog konteksta, „zemlje“, za mnoge svrhe, uključujući izlaganje u muzejima. U mnogim slučajevima nisu zabilježeni detalji o lokaciji ili vlasnicima tih predmeta kulturne baštine.

Nematerijalna kulturna baština sastoji se od nefizičkih aspekata određene kulture, koji se češće održavaju u društvenim običajima tijekom određenog razdoblja u povijesti. Koncept uključuje načine i sredstva ponašanja u društvu kao i formalna pravila djelovanja u određenoj kulturnoj klimi (Jelinčić, 2010: 30).

Ovo se odnosi na društvene vrijednosti i tradiciju, običaje i prakse, estetska i duhovna uvjerenja, umjetničko izražavanje, jezik i druge aspekte ljudske aktivnosti. Značaj fizičkih artefakata tumači se kao čin u pozadini socioekonomskih, političkih, etničkih, religijskih i filozofskih vrijednosti određene skupine ljudi. Naravno, nematerijalnu kulturnu baštinu teže je sačuvati od fizičkih objekata (Žižić, 2012: 70).

Slično tome, nematerijalna kulturna baština domorodaca često je bila slabo shvaćena ili zanemarena kao preteška da bi se pravilno priznala ili zabilježila u smislu njezina konteksta, svrhe, osoba ili mjesta odakle je prvi put postala poznata.

3.2.2. Materijalna kulturna baština

Materijalna baština uključuje građevine i povijesna mjesta, spomenike, artefakte itd. koji se smatraju vrijednima očuvanja za budućnost. Ovo se odnosi na objekte koji su od velikog značaja za arheologiju, arhitekturu, znanost ili tehnologiju određene kulture. Predmeti su važni za proučavanje ljudske povijesti jer pružaju konkretnu osnovu za ideje i mogu ih potvrditi. Njihovo očuvanje pokazuje prepoznavanje nužnosti prošlosti i stvari koje pričaju njezinu priču (Gosden, 2004: 128).

Kulturna dobra uključuju fizičku ili opipljivu kulturnu baštinu, kao što su umjetnička djela. Ona se općenito dijele u dvije skupine, pokretne i nepokretne baštine.

Nepokretna baština uključuje zgrade (koje same mogu uključivati postavljenu umjetnost kao što su orgulje, vitraji i freske), velika industrijska postrojenja, stambene objekte ili druga povijesna mjesta i spomenike. Pokretna baština uključuje knjige, dokumente, pokretna umjetnička djela, strojeve, odjeću i druge artefakte koji se smatraju vrijednima očuvanja za budućnost. To uključuje objekte značajne za arheologiju, arhitekturu, znanost ili tehnologiju određene kulture.

Aspekti i discipline očuvanja i zaštite materijalne kulture uključuju (Jelinčić, 2010: 49):

- muzeologiju
- arhivistiku
- konzervaciju (kulturna baština)
- digitalno očuvanje.

Materijalna kulturna baština fizički je prisutna.

3.3. Koncept čitljivosti grada

Gradovi su živi organizmi izgrađeni od slojeva povijesti, arhitekture, društvenih interakcija i kulturnih praksi. Čitljivost grada shvaća se kao sposobnost njegovih stanovnika i posjetitelja da „čitaju“ njegovu strukturu, funkcije i značenja kroz svakodnevne aktivnosti i kulturne manifestacije. Kultura u ovom kontekstu ne znači samo umjetničke forme poput glazbe, kazališta ili vizualnih umjetnosti, već i širi raspon praksi, običaja i rituala koji oblikuju i definiraju urbani život (Žižić, 2012: 74).

Kultura kao ključ za čitanje grada otkriva različite slojeve i dimenzije urbanog prostora. U prvom redu, arhitektura grada predstavlja fizički izraz kulture kroz vrijeme. Svaka zgrada, ulica ili trg nosi pečat vremena u kojem su nastali, kao i estetske, funkcionalne i simboličke vrijednosti koje su u tom trenutku bile prisutne. Primjerice, renesansni trgovi u Firenci, modernistički kompleksi u stilu Le Corbusiera ili brutalističke građevine iz razdoblja poslijeratne obnove govore o različitim epohama, ideologijama i društvenim promjenama. Čitajući gradsku arhitekturu, možemo razumjeti njegove povijesne preobrazbe, društvenu stratifikaciju i kulturne težnje.

Međutim, čitljivost grada nije ograničena na statične strukture. Također se ostvaruje kroz dinamiku urbanog života – kroz načine na koje ljudi koriste i doživljavaju javne prostore. Gradski trgovi, parkovi, ulice i tržnice nisu samo fizičke lokacije nego i pozornice na kojima se odvijaju dnevni rituali, festivali, prosvjedi i druge kolektivne aktivnosti. Te aktivnosti omogućuju interakciju među ljudima i stvaraju osjećaj zajedništva, identiteta i pripadnosti. Kroz te kulturne prakse grad postaje mjesto gdje se izražavaju i prepoznaju različite društvene skupine, gdje se manifestiraju lokalni običaji i tradicija te gdje se grade mostovi između prošlosti i sadašnjosti. U mnogim gradovima svijeta festivali i kulturne manifestacije igraju ključnu ulogu u jačanju čitljivosti grada. Karnevali u Rijuu, filmski festival u Cannesu, Oktoberfest u Münchenu ili Beogradski sajam knjiga događaji su koji privlače tisuće posjetitelja i stvaraju specifičnu atmosferu koja transformira urbani prostor. Ti događaji ne samo da promoviraju lokalnu kulturu već i stvaraju privremene zajednice koje dijele zajedničke interese i vrijednosti. Kroz njih se grad pretvara u mjesto susreta i interakcije, gdje se isprepleću različite kulture i identiteti, čime se obogaćuje urbana tapiserija (Žižić, 2012: 78–81).

Uz festivale ulična je umjetnost još jedan način na koji kultura postaje vidljiva i čitljiva u urbanom kontekstu. Grafiti, murali i instalacije ne samo da ukrašavaju gradske zidove već prenose političke poruke, izražavaju individualne i kolektivne identitete te potiču na promišljanje prostora i društva. Ulična umjetnost često odražava društvene napetosti, ekonomske nejednakosti i političke sukobe, čineći grad platnom na kojem su ispisane priče i iskustva njegovih stanovnika. Takav oblik izražavanja doprinosi čitljivosti grada jer omogućuje prepoznavanje i razumijevanje kompleksne društvene dinamike i problema kroz umjetničke intervencije. Još jedan aspekt čitljivosti grada kroz kulturu ogleda se u gastronomiji. Restorani, kafići, tržnice i ulični štandovi mjesta su gdje se susreću kulinarske tradicije i inovacije. Hrana kao kulturni izričaj sa sobom nosi povijesne, geografske i etničke slojeve, otkrivajući kako su migracija, trgovina i kolonijalizam oblikovali okuse i kulinarske prakse. Upoznavajući domaću kuhinju, možemo puno „čitati“ o ekonomskim resursima, društvenim navikama i kulturnim preferencijama stanovnika nekoga grada. Na primjer, dok uživamo u tapasima u Barceloni, sušiju u Tokiju ili ćevapima u Istanbulu, ne samo da zadovoljavamo svoja osjetila već i sudjelujemo u kulturnom iskustvu koje je duboko ukorijenjeno u identitet mjesta. Konačno, čitljivost grada kroz kulturu uključuje i aspekte svakodnevnog života i neformalne prakse. Načini na koji ljudi koriste javni prijevoz, kako se kreću ulicama, gdje se okupljaju i kako komuniciraju doprinose našem razumijevanju grada. Ti mikroskopski trenutci urbane svakodnevice odražavaju širu društvenu i kulturnu sliku, pokazujući kako grad funkcionira kao zajednica. Primijetimo li, primjerice, kako se u Kopenhagenu masovno voze bicikli ili kako u Napulju stanovnici večeri provode na ulicama u razgovoru i druženju, dobivamo uvid u vrijednosti, prioritete i stilove života koji definiraju te gradove (Vrsek, 2002: 120–124).

Sve te dimenzije čine grad čitljivim kroz kulturu. Grad nije samo skup fizičkih struktura, već živo biće koje diše kroz svoje kulturne prakse i izričaje. Razumijevanjem kulture grada možemo bolje razumjeti njegovu povijest, dinamiku i identitet, a time i svoju ulogu u njemu kao građana ili posjetitelja.

Kultura pomaže da osoba „čita“ grad otkrivajući njegove skrivene slojeve i značenja, produbljujući tako svoje iskustvo i povezanost s urbanim prostorom. Kultura u tom smislu nije samo ogledalo grada već i ključ koji otključava njegove tajne i priče.

3.4. Uloga kulture u oblikovanju grada

Kultura ima ključnu ulogu u oblikovanju grada i urbanog prostora dajući identitet, dinamiku i vitalnost svakoj urbanoj sredini. Njezina prisutnost i manifestacija u različitim aspektima urbanog života omogućuje gradu da bude više od pukog fizičkog prostora; ona čini grad mjestom bogatog značenja, gdje se isprepleću povijest, društvene interakcije i individualna iskustva. Kroz kulturu grad postaje platforma za izražavanje kreativnosti, mjesto za kolektivno pamćenje i poligon za društvene promjene.

Jedan od najvažnijih aspekata kulture u urbanom prostoru njezin je doprinos identitetu grada. Svaki grad nosi jedinstven kulturni pečat koji se ogleda u njegovoj arhitekturi, umjetnosti, običajima i tradiciji.

Kultura gradu daje karakter i identitet omogućujući stanovnicima i posjetiteljima da se povežu s mjestom na dubljoj razini. Arhitektonski stilovi, povijesne građevine, spomenici i javni prostori nisu samo fizički objekti; oni su simboli koji nose priče o prošlosti, o društvenim vrijednostima i kolektivnim sjećanjima. Primjerice, Pariz je poznat po gotičkoj i renesansnoj arhitekturi, ali i po suvremenim umjetničkim manifestacijama, dok je New York prepoznatljiv po svojim neboderima i dinamičnoj kulturnoj sceni (Charles, 1992: 219).

Nadalje, Mesić (2019b) navodi da kultura ima značajnu ulogu u stvaranju dinamičnog i živahnog urbanog života. Kroz razne kulturne događaje, festivale, koncerte, izložbe i performanse grad postaje živo i aktivno mjesto gdje se ljudi okupljaju, razmjenjuju ideje i stvaraju nove veze. Ta događanja ne samo da obogaćuju svakodnevni život građana već i privlače turiste, čime doprinose ekonomskoj održivosti i razvoju grada. Kulturni događaji često pretvaraju javne prostore u mjesta susreta i interakcije, stvarajući privremene zajednice i jačajući osjećaj pripadnosti. Primjerice, filmski festival u Cannesu ili glazbeni festivali poput Glastonburyja privlače tisuće posjetitelja stvarajući specifičnu atmosferu i dinamiku koja privremeno mijenja urbanu sredinu (Uskoković, 2005: 80).

Ulična umjetnost, kao još jedan oblik kulturnog izražavanja, ima značajnu ulogu u oblikovanju urbanog prostora. Grafiti, murali i javne umjetničke instalacije čine gradsku sredinu vizualno bogatijom i zanimljivijom. Ulična umjetnost često nosi političke poruke, kritizira društvene nepravde ili slavi lokalnu kulturu i identitet (Gibson i Stevenson, 2004: 93).

Na taj način umjetnost postaje sredstvo komunikacije i refleksije omogućujući građanima da se uključe u dijalog o važnim društvenim temama. Umjetnička djela na ulicama Berlina ili Banksyjevi murali u Bristolu postali su globalno prepoznatljivi simboli koji ne samo da privlače turiste nego i potiču lokalnu zajednicu na razmišljanje i djelovanje.

Kultura ima značajnu ulogu u procesu urbanog planiranja i razvoja. Integracija kulturnih elemenata u dizajn javnih prostora, zgrada i infrastrukture značajno poboljšava kvalitetu života u gradu. Kulturni centri, muzeji, knjižnice i galerije ne samo da pružaju prostor za obrazovanje i zabavu već postaju i središta zajednice u kojima se ljudi okupljaju i povezuju (Mitchell, 2000: 109).

Planiranje grada koje uzima u obzir kulturne potrebe stanovnika stvara integrirajuće i pristupačne prostore koji promiču društvenu koheziju i zajedništvo. Na primjer, revitalizacija industrijskih zona u kulturne četvrti, kao što su Shoreditch u Londonu ili Wynwood u Miamiu, pokazuje kako je kultura pokretač urbane regeneracije i gospodarskog razvoja.

Kulturni sektor doprinosi gospodarskoj vitalnosti grada. Kultura je često važan dio turističke ponude, privlači posjetitelje i stvara prihod za lokalno gospodarstvo. Gradovi s bogatom kulturnom scenom, poput Firence, Beča ili New Orleansa, godišnje privlače milijune turista koji dolaze uživati u umjetnosti, glazbi, povijesnim znamenitostima i gastronomiji. Osim turizma kreativne industrije poput filma, glazbe, mode i dizajna pridonose zapošljavanju i inovacijama, stvarajući dinamičnu gospodarsku bazu koja podržava održivi razvoj grada (Vrsek, 2002: 39).

Konačno, kultura je bitna karika socijalne uključenosti i sudjelovanja. Kroz kulturne inicijative i projekte marginalizirane skupine mogu pronaći prostor za izražavanje i vidljivost. Kultura je most između različitih zajednica jer potiče razumijevanje, toleranciju i dijalog. U multikulturalnim gradovima kulturna raznolikost postaje izvor bogatstva i inspiracije, dopuštajući različitim etničkim i društvenim skupinama da doprinesu i oblikuju urbani identitet. Kulturni programi koji uključuju radionice, predstave i zajedničke projekte mogu pomoći u prevladavanju društvenih prepreka i jačanju društvene kohezije (Mesić, 2019b: 41).

Značenje je kulture za grad i urbani prostor višeslojno i sveobuhvatno. Kultura oblikuje identitet grada, obogaćuje svakodnevni život njegovih stanovnika, doprinosi ekonomskoj održivosti i potiče društvenu uključenost. Kroz različite kulturne manifestacije, umjetničke izričaje i kreativne industrije grad postaje dinamično i živo mjesto gdje se susreću prošlost i sadašnjost, tradicija i

inovacija, lokalno i globalno. U tom smislu kultura nije samo dodatak urbanom prostoru već i njegova bitna komponenta koja mu daje dušu, karakter i život (Borić Cvenić i Mesić, 2019: 269).

3.5. Kulturološka analiza urbanog prostora

Kulturološka analiza urbanog prostora predstavlja sveobuhvatan pristup razumijevanju toga kako kultura oblikuje i definira fizičke, društvene i simboličke aspekte grada. Urbani prostor nije samo skup zgrada, ulica i parkova; to je dinamično polje interakcija u kojem se očituju društvene vrijednosti, povijesni slojevi i kolektivni identitet. Kulturološkom analizom istražujemo kako se priče o zajednici i njezinu mjestu u svijetu pišu kroz arhitekturu, umjetnost, svakodnevne prakse i društvena događanja (Gibson i Stevenson, 2004: 112).

Jedan od ključnih aspekata kulturne analize urbanog prostora proučavanje je arhitekture i urbanog dizajna kao nositelja kulturnih značenja. Svaka zgrada, trg ili ulica nose tragove povijesnih razdoblja, estetskih preferencija i društvenih vrijednosti. Na primjer, barokne crkve u Rimu, modernistički blokovi u Berlinu ili postmoderni neboderi u Dubaiju svjedoče o različitim razdobljima i kulturnim strujanjima (Vrsek, 2002: 47).

Analizom arhitektonskih stilova možemo razumjeti kako su društva tijekom vremena gradila svoj identitet i kako su se mijenjali njihovi estetski i funkcionalni prioriteti. Ta nam analiza također pomaže u prepoznavanju utjecaja globalnih trendova i lokalnih specifičnosti u urbanom krajoliku.

Uz arhitekturu umjetnost ima ključnu ulogu u oblikovanju urbanog prostora. Ulična umjetnost, murali, skulpture i javne instalacije čine grad vizualno bogatijim i dinamičnijim. Umjetničkim intervencijama javni prostor postaje platno za izražavanje individualnih i kolektivnih identiteta, političkih stavova i društvenih komentara (Mesić, 2019b: 46).

U mnogim gradovima svijeta ulična umjetnost postala je alat za revitalizaciju zapuštenih područja i stvaranje novih kulturnih identiteta. Primjerice, murali u Mexico Cityju ili grafiti u Bristolu nisu samo estetski elementi, već i nositelji društvenih poruka koje potiču građane na razmišljanje i djelovanje (Mesić, 2022: 206–207).

Kulturološka analiza urbanog prostora također uključuje proučavanje svakodnevnih praksi i rituala koji definiraju način života u gradu. Način na koji ljudi koriste javne prostore, kako se kreću, gdje se okupljaju i kako komuniciraju odražava kulturne norme i vrijednosti zajednice. Na primjer,

otvoreni trgovi u španjolskim gradovima, gdje se ljudi okupljaju navečer kako bi razgovarali i uživali u tapasima, odražavaju društvenu važnost zajednice i druženja (Gibson i Stevenson, 2004: 201).

S druge strane, ritam života u velikim azijskim metropolama poput Tokija, gdje se ljudi brzo kreću i koriste javni prijevoz, odražava visoku učinkovitost i kolektivnu disciplinu. Analizirajući te svakodnevne prakse, možemo dobiti uvid u to kako kultura oblikuje način na koji ljudi doživljavaju i koriste urbani prostor.

Festivali i javna događanja još su jedan važan aspekt kulturne analize urbanog prostora. Ti događaji ne samo da obogaćuju kulturni život grada, već i pretvaraju javne prostore u mjesta interakcije i zajedničkog iskustva.

Na festivalima gradovi slave svoju kulturnu baštinu, promiču kreativnost i njeguju društvenu koheziju. Primjerice, karnevali u Rijju ili Veneciji privlače tisuće posjetitelja i stvaraju specifičnu atmosferu koja na trenutak mijenja urbani krajolik. Ti događaji omogućuju ljudima da izađu iz svakodnevne rutine i dožive grad na drugačiji način. Analizom festivala i javnih događanja možemo razumjeti kako kultura stvara privremene zajednice i kako ti događaji doprinose kolektivnom identitetu grada (Gibson i Stevenson, 2004: 205).

Gastronomija je također važan element kulturne analize urbanog prostora. Hrana nije samo fizička potreba, već i kulturni izričaj koji sa sobom nosi povijesne, geografske i društvene slojeve. Kroz kulinarsku tradiciju i inovacije možemo razumjeti kako su migracija, trgovina i kolonijalizam oblikovali okuse i kulinarske prakse jednoga grada (Vrsek, 2002: 50).

Na primjer, raznolika gastronomska scena New Yorka, koja uključuje sve od talijanske *pizze* do dim suma u kineskoj četvrti, odražava bogatu povijest migracija i kulturnih utjecaja. Analizom gastronomije možemo razumjeti kako hrana funkcionira kao kulturni most koji spaja različite zajednice i stvara osjećaj pripadnosti.

Osim tih aspekata kulturološka analiza urbanog prostora također uključuje i proučavanje socioekonomske i političke dinamike koja oblikuje grad. Ekonomske nejednakosti, prostorna segregacija i pristup resursima utječu na to kako ljudi doživljavaju i koriste urbani prostor. Na primjer, razlike između luksuznih i siromašnih četvrti unutar istoga grada mogu nam puno reći o društvenim nejednakostima i isključenosti. Analiza tih aspekata pomaže nam razumjeti kako moć

i resursi utječu na raspodjelu prostora i kako kulturne politike mogu doprinijeti stvaranju integrirajućih i pravednijih gradova (Vrsek, 2002: 53).

Analiza urbanog prostora nije samo akademska vježba; ona ima praktične implikacije za urbano planiranje i razvoj. Razumijevanje kulturne dinamike pomaže urbanistima, planerima i političarima u stvaranju politika i strategija koje promiču održivost, uključenost i kreativnost. Integracija kulturnih elemenata u urbanističko planiranje doprinosi stvaranju živih i živopisnih zajednica u kojima se ljudi osjećaju povezanim i angažiranim (Mesić, 2019b: 51).

3.5.1. Michel Foucault: *O drugim prostorima*

Michel Foucault, jedan od najutjecajnijih filozofa 20. stoljeća, svojim je radom duboko utjecao na razumijevanje odnosa moći, prostora i kulture. Njegova analiza disciplina, nadzora i moći nudi vrijedan okvir za istraživanje načina na koji su urbani prostori konstituirani i funkcioniraju kao mjesta kulturnih i društvenih praksi. Kroz Foucaultovu prizmu možemo istražiti kako prostori nisu neutralni, već prožeti strukturama moći koje oblikuju i reguliraju ponašanje i identitete ljudi koji ih nastanjuju.

Foucaultov (1986) koncept heterotopije jedan je od najvažnijih doprinosa razumijevanju urbanog prostora. Heterotopije su specifična mjesta koja funkcioniraju kao kontrapunkti uobičajenim društvenim prostorima, mjesta koja sadrže i odražavaju složene odnose između kulture, društva i moći. U svom radu „O drugim prostorima“ (1967) Foucault (1986) opisuje heterotopije kao „stvarna mjesta – mjesta koja postoje i formirana su u samoj osnovi društva, koja su u svakom stvarnom društvu neka vrsta protu prostora, neka vrsta utopije ostvarene u stvarnost.“ Primjeri heterotopija mogu biti zatvori, bolnice, muzeji, knjižnice, ali i prometna čvorišta poput zračnih luka i željezničkih kolodvora.

Ti prostori ne služe samo određenim funkcijama, već odražavaju i proizvode društvene odnose moći. Na primjer, zatvor, kao heterotopija, nije samo mjesto za smještaj kriminalaca, već i institucija koja disciplinira tijela i umove oblikujući ponašanje pojedinaca kroz nadzor i kažnjavanje. Slično tome, muzeji i knjižnice funkcioniraju kao prostori za pohranjivanje i širenje znanja, ali također postavljaju granice onoga što se prihvaća kao vrijedno znanja i sjećanja.

Foucaultova analiza moći i discipline posebno je relevantna za razumijevanje suvremenih urbanih prostora. Gradovi su mjesta gdje se provode različite strategije nadzora i regulacije za kontrolu kretanja, ponašanja i interakcija ljudi. Kroz koncept panoptikuma Foucault je pokazao kako nadzor postaje sveprisutan oblik moći. Panoptikum, kao arhitektonski model zatvora, omogućuje kontinuiran nadzor zatvorenika čineći ih stalno vidljivima, a samim time i discipliniranima. Iako je panoptikum specifična arhitektonska forma, njegovo se načelo primjenjuje na šire društvene i urbane kontekste. Suvremeni gradovi s mrežama nadzornih kamera, policijskih patrola i digitalnog nadzora predstavljaju panoptikumske prostore u kojima se vlast ostvaruje stalnim nadzorom. Kultura igra ključnu ulogu u tom procesu, budući da kulturne norme i vrijednosti oblikuju način na koji se moć očituje i opravdava. Kroz arhitekturu, urbanizam i svakodnevne prakse kultura definira što je prihvatljivo ponašanje i kako bi se pojedinci trebali ponašati u različitim prostorima. Na primjer, dizajn javnih prostora često uključuje elemente koji potiču određene vrste aktivnosti, a obeshrabruju druge. Trgovi i parkovi mogu biti osmišljeni tako da promiču rekreaciju i socijalizaciju, ali istovremeno mogu sadržavati mjere protiv beskućnika, poput klupa s pregradama koje sprječavaju ležanje. Te su prakse odraz kulturnih vrijednosti koje favoriziraju određene oblike ponašanja i društvenih odnosa. Foucaultova analiza također pomaže u razumijevanju manifestacije otpora u urbanom prostoru. Prostori otpora, kao što su skvotiranje, protestni kampovi ili grafiti, funkcioniraju kao protuprostore u kojima se propituju dominantne strukture moći. Ti prostori omogućuju alternativne oblike zajednice i izražavanja koji se suprotstavljaju normama i pravilima koje nameće dominantna kultura. Analizom tih prostora vidimo da kultura nije monolitna, već polje stalne borbe i pregovora. Foucaultov rad također osvjetljava kako povijesni procesi oblikuju urbane prostore. Kroz genealogiju Foucault istražuje kako povijesne formacije moći i znanja oblikuju sadašnjost. Genealoška analiza urbanog prostora otkriva kako su povijesne prakse urbanog planiranja, kolonijalizma, industrijalizacije i modernizacije oblikovale suvremene gradove (Foucault i Miskowiec 1986: 245–248).

Na primjer, kolonijalna urbanizacija ostavila je trajne tragove u mnogim gradovima diljem svijeta, gdje prostorna segregacija i nejednakost i dalje odražavaju kolonijalne hijerarhije moći. Analizom tih povijesnih procesa možemo bolje razumjeti kako prošlost oblikuje sadašnju prostornu i kulturnu dinamiku.

Foucaultov rad (1986) pruža bogat okvir za razumijevanje složenih odnosa između moći, prostora i kulture. Analizom heterotopija, panoptikuma, disciplina i otpora možemo vidjeti kako urbani

prostori funkcioniraju kao mjesta manifestiranja i isprepletanja različitih oblika moći. Kultura igra ključnu ulogu u tom procesu, oblikujući i odražavajući načine na koje se prostori koriste, doživljavaju i kontroliraju.

Kroz Foucaultovu prizmu možemo razumjeti kako urbani prostori nisu samo fizičke lokacije, već dinamična polja društvenih i kulturnih interakcija, gdje se moć neprestano pregovara i preispituje. Ta perspektiva otvara mogućnosti za kritičko promišljanje i intervencije koje mogu doprinijeti stvaranju pravednijih i inkluzivnih gradova.

3.5.2. Henry Lefebvre: *Production of space*

Henry Lefebvre, jedan od najutjecajnijih sociologa i filozofa 20. stoljeća, svojim je radom značajno pridonio razumijevanju načina na koji urbani prostor i kultura oblikuju jedno drugo. Njegova teorija proizvodnje prostora i kritika svakodnevnog života nudi dublje uvide u dinamične odnose između fizičkog okoliša, društvenih struktura i kulturnih praksi. Lefebvreov rad pomaže nam razumjeti kako prostori nisu samo pasivne pozornice društvenih aktivnosti, već se aktivno proizvode društvenim, ekonomskim i političkim procesima.

Lefebvreov ključni doprinos teoriji prostora nalazi se u njegovu djelu „Proizvodnja prostora“ (*La Production de l'Espace*). U tom djelu Lefebvre tvrdi da prostor nije neutralna i prazna pozadina, već proizvod društvenih odnosa. On uvodi koncept trojstva prostora koji uključuje prostornu praksu (fizički prostor i njegovu materijalnu proizvodnju), reprezentaciju prostora (simbolički i mentalni prostor kako ga zamišljaju planeri, arhitekti i ideolozi) i reprezentacijski prostor (prostor svakodnevnog iskustva i proživljenog) (Lefebvre, 1991: 118).

Lefebvreova (1991) teorija proizvodnje prostora također naglašava važnost društvenih i ekonomskih sila u oblikovanju urbanog krajolika. U kontekstu kapitalističke ekonomije prostor postaje roba koju treba proizvoditi i konzumirati. Gradovi i urbani prostori oblikovani su interesima kapitala, što često dovodi do nejednakosti u raspodjeli resursa i pristupu prostorima.

Primjerice, procesi gentrifikacije u mnogim svjetskim metropolama pokazuju kako tržišne sile transformiraju gradske četvrti, raseljavaju manje imućne stanovnike i preoblikuju prostor prema potrebama i željama bogatijih slojeva. Lefebvreova analiza tih procesa pomaže nam razumjeti kako ekonomska moć utječe na fizičku i društvenu strukturu gradova (Lefebvre, 1991: 119).

Kulturne prakse i svakodnevni život igraju ključnu ulogu u Lefebvreovoj teoriji prostora. U svojoj knjizi „Kritika svakodnevnog života“ Lefebvre istražuje kako svakodnevne aktivnosti, rutine i običaji oblikuju i odražavaju društvene odnose. Tvrdi da je svakodnevni život mjesto gdje se očituju sukobi različitih društvenih snaga i gdje se odvija borba za pravo na grad.

Svakodnevne prakse, poput šetnje, druženja po parkovima, kupovine na tržnici ili korištenja javnog prijevoza nisu samo trivijalne aktivnosti, već su ključne za razumijevanje načina na koji ljudi doživljavaju i koriste urbani prostor. Analizom tih praksi možemo vidjeti kako se prostori kontinuirano stvaraju i preoblikuju interakcijom između ljudi i njihove okoline.

Lefebvreov (1991) koncept „prava na grad“ predstavlja jedan od njegovih najvažnijih doprinosa kritici urbanog prostora i kulture. Pravo na grad nije samo pravo na pristup resursima i uslugama, već i pravo na aktivno sudjelovanje u kreiranju i transformaciji urbanog prostora. Lefebvre tvrdi da bi svi stanovnici gradova, a ne samo oni ekonomski i politički moćni, trebali imati mogućnost oblikovati svoju okolinu i sudjelovati u donošenju odluka koje utječu na njihov svakodnevni život. Taj koncept postao je temelj mnogih suvremenih društvenih pokreta koji se bore za socijalnu pravdu, uključenost i sudjelovanje u urbanom razvoju.

Kulturne manifestacije, kao što su festivali, umjetničke intervencije i javni nastupi, igraju ključnu ulogu u Lefebvreovu razumijevanju urbanog prostora. Kultura nije samo odraz društvenih odnosa, već i sredstvo za njihovu transformaciju (Lefebvre, 1991: 135).

Kulturnim aktivnostima ljudi mogu propitivati i mijenjati dominantne norme i vrijednosti, stvarajući nove oblike zajednice i identiteta. Na primjer, ulična umjetnost i grafiti često funkcioniraju kao način izražavanja otpora protiv dominantnih društvenih i političkih struktura. Ti oblici kulturnog izražavanja mogu privremeno preoblikovati urbani prostor, stvarajući alternativne načine doživljavanja i korištenja grada.

Lefebvreova teorija također naglašava važnost percepcije i simbolike u oblikovanju urbanog prostora. Prostori nisu samo fizičke cjeline, već su ispunjeni simboličkim značenjima i kulturnim vrijednostima. Arhitektura, urbani dizajn i javna umjetnost imaju ključnu ulogu u stvaranju tih značenja. Na primjer, monumentalne građevine i spomenici često služe kao simboli nacionalnog identiteta i kolektivnog pamćenja, dok dizajn javnih prostora održava i promiče određene društvene vrijednosti, kao što su zajedništvo, uključenost ili ekskluzivnost. Lefebvreova analiza

tih aspekata pomaže nam razumjeti kako kulturni simboli oblikuju našu percepciju i doživljaj prostora.

Lefebvreov (1991) rad pruža sveobuhvatan okvir za razumijevanje složenih odnosa između urbanog prostora i kulture. Analizom proizvodnje prostora, svakodnevnog života, prava na grad i kulturnih manifestacija možemo steći dublji uvid u funkcioniranje prostora kao dinamičnog polja društvenih i kulturnih interakcija.

Lefebvreova teorija poziva nas da preispitamo naše svakodnevne prakse i da se aktivno uključimo u oblikovanje naših urbanih okruženja kako bismo stvorili gradove koji su inkluzivni, pravedniji i dinamičniji. Ta perspektiva otvara nove mogućnosti za kritičko promišljanje i djelovanje u suvremenim urbanim kontekstima, omogućujući nam da prepoznamo i iskoristimo potencijal za transformaciju naših gradova i društava.

3.5.3. Kevin Lynch: *Slika jednoga grada*

Kevin Lynch, jedan od najutjecajnijih urbanista i teoretičara 20. stoljeća, značajno je pridonio razumijevanju načina na koji ljudi doživljavaju i koriste urbani prostor. Njegova knjiga „Slika grada“ iz 1960. godine postavila je temelje istraživanja percepcije urbanog prostora i postala ključnim tekstom u području urbanizma i dizajna.

Lynchova (1960) teorija fokusira se na to kako ljudi mentalno mapiraju svoje okruženje i kako te karte utječu na njihovo iskustvo i interakciju s gradom. Analizom elemenata koji čine urbanu sliku Lynch daje alate za razumijevanje složenih odnosa između prostora i kulture.

Jedan je od središnjih pojmova u Lynchovu djelu koncept „čitljivosti“ grada. Prema Lynchu čitljiv je grad onaj koji ljudi mogu lako razumjeti i snaći se u njemu. On identificira pet ključnih elemenata koji pridonose čitljivosti urbanog prostora: ceste, rubovi, četvrti, čvorovi i znamenitosti. Ceste su kanali kretanja kroz grad, kao što su ulice, nogostupi, staze i avenije. Rubovi su linearni elementi koji odvajaju različite dijelove grada, kao što su obale, zidovi ili željeznice. Četvrti su relativno veliki dijelovi grada sa zajedničkim karakteristikama, na primjer stambene četvrti ili poslovne zone. Čvorovi su točke intenzivne aktivnosti ili važna čvorišta cesta, poput trgova, raskrižja ili stanica za metro. Orijeentiri su vizualno istaknuti objekti koji služe kao točke orijentacije, poput tornjeva, spomenika ili prepoznatljivih zgrada (Lynch, 1960: 86).

Lynchova analiza tih elemenata pomaže nam razumjeti kako ljudi konstruiraju mentalne mape gradova i kako te karte utječu na njihovo kretanje i ponašanje. Kultura igra ključnu ulogu u tom procesu, budući da različite kulture razvijaju različite načine percepcije i korištenja prostora. Na primjer, tradicionalni europski gradovi sa svojom mrežom ulica i trgova nude drugačiju prostornu logiku od američkih gradova sa svojom pravokutnom mrežom ulica i nebodera.

Analizom tih kulturnih varijacija možemo bolje razumjeti kako su prostorni elementi integrirani u kolektivnu svijest i kako utječu na svakodnevni život ljudi.

Kultura također oblikuje simbolička značenja vezana uz različite dijelove grada. Znamenitosti, na primjer, nisu samo fizički objekti, već i nositelji kulturnih značenja. Eiffelov toranj u Parizu, Big Ben u Londonu ili Kip slobode u New Yorku nisu samo geografske znamenitosti, već i simboli nacionalnog identiteta i kulturne baštine. Ti simboli imaju ključnu ulogu u oblikovanju percepcije i identiteta grada. Lynchova analiza pomaže nam razumjeti kako se ti simboli integriraju u mentalne mape stanovnika i posjetitelja grada, utječući na njihovu orijentaciju i emocionalnu povezanost s prostorom.

Osim na percepciju prostora Lynchova (1960) teorija ima važne implikacije na urbani dizajn i planiranje. Njegov rad naglašava potrebu za stvaranjem čitljivih i koherentnih urbanih prostora koji olakšavaju kretanje i navigaciju. To podrazumijeva oblikovanje ulica i trgova koji su lako prepoznatljivi i plovni, kao i stvaranje jasnih i razumljivih rubova i četvrti. U suvremenom urbanom planiranju principi koje je postavio Lynch često se koriste za poboljšanje čitljivosti i funkcionalnosti gradova.

Na primjer, u projektima revitalizacije središta grada dizajneri često koriste Lynchova načela za stvaranje atraktivnih i pristupačnih prostora koji potiču hodanje i društvenu interakciju.

Kultura igra središnju ulogu u oblikovanju urbanih prostora kroz svakodnevne prakse i rituale. Lynchov rad podsjeća nas na to da prostori nisu samo fizički entiteti, već su ispunjeni društvenim značenjima i kulturnim praksama. Promatrajući kako ljudi koriste i doživljavaju prostor, možemo razumjeti kako kultura oblikuje grad i kako grad oblikuje kulturu (Lynch, 1960: 93).

Na primjer, društvene prakse poput hodanja, vožnje biciklom, okupljanja na trgovima ili kupovine na tržnicama nisu samo fizičke aktivnosti, već i kulturni izrazi koji odražavaju vrijednosti i

identitete zajednice. Analizirajući te prakse, možemo dobiti uvid u to kako se prostori koriste i kako funkcioniraju kao mjesta društvene interakcije i kulturne proizvodnje.

Lynchova (1960) teorija također naglašava važnost sudjelovanja zajednice u procesu urbanog planiranja. Prema Lynchu uspješan urbanistički dizajn mora uključivati aktivno sudjelovanje građana kako bi se osigurala čitljivost i funkcionalnost prostora. To uključuje prikupljanje povratnih informacija od stanovnika o njihovim potrebama i percepcijama, kao i njihovo uključivanje u procese donošenja odluka. Participativnim pristupom urbanisti i planeri mogu kreirati prostore koji bolje odgovaraju potrebama i željama zajednice, stvarajući tako inkluzivna i dinamična urbana okruženja.

Kroz rad Kevina Lyncha možemo steći dublje razumijevanje složenih odnosa između urbanog prostora i kulture. Njegova teorija čitljivosti, percepcije i mentalnih mapa nudi vrijedan okvir za istraživanje načina na koji ljudi doživljavaju i koriste prostor, istovremeno naglašavajući važnost kulture u oblikovanju tih iskustava.

Lynchov rad pruža alate za stvaranje funkcionalnih, koherentnih i inkluzivnih urbanih prostora koji olakšavaju navigaciju i potiču društvene interakcije. Analizom i primjenom Lynchovih načela možemo pridonijeti stvaranju gradova koji bolje odgovaraju potrebama svojih stanovnika i odražavaju bogatstvo i raznolikost kulturnih praksi koje ih oblikuju.

4. URBANI PROSTOR I PRAVO NA GRAD

Tek krajem 20. stoljeća prostorna spoznaja sustavno se počela proučavati kao relevantna kategorija (Mesić, 2018a: 180). Točnije, do kasnih sedamdesetih godina istraživanja su se uglavnom usmjeravala na vrijeme. Međutim, 1967. godine Michel Foucault predvidio je da će istraživanja prijeći na prostor, rekavši da „kako znamo, povijest je bila velika opsesija devetnaestog stoljeća (...) današnja epoha možda će uglavnom biti epoha prostora.“ Značajan problem u humanističkim i društvenim znanostima jest zaokupljenost prostorom. Mnogi antropolozi, sociolozi, geografi i arhitekti još uvijek rade na razumijevanju toga kako ljudi i prostor komuniciraju međusobno putem prostornih kvaliteta okoliša. Prostor i vrijeme isprepleteni su. U prostoru nepovratnost ne postoji. Foucault ističe da postojimo „u trenutku kada je naše iskustvo svijeta manje poput dugog života koji se odvija u vremenu, a više poput mreže koja povezuje točke i križa se s našim vlastitim povijesnim.“ Bachelardov naglasak na činjenici da ponekad imamo tendenciju misliti „da se poznajemo u vremenu, dok zapravo poznajemo samo niz fiksacija u stabilnim prostorima bića, koji čak i u prošlosti kad je išao u potragu za izgubljenim vremenom, želi zaustaviti tok vremena“. Stisnuto vrijeme pohranjeno je u tisućama šupljina prostora iz tog razloga postoji prostor (Mesić i Mavrin, 2021: 354). Vrijeme Bakhtin definira kao četvrtu dimenziju prostora, „vrijeme se zgusne, steže, postaje umjetnički vidljivo, prostor postaje napet, uvučen u pokret vremena, kontekst, povijest.“ Bakhtin koristi pojam kronotopa kako bi ujedinio odnos između vremena i prostora. Pavel Florenskij proširuje koncept prostora ističući njegove unutarnje, nevidljive dimenzije. On prostor vidi kao mjesto gdje ljudi mogu slobodno stvarati vlastito postojanje u svijetu i projicirati riječi na njega. Prema Norberg-Schulzu koncept egzistencijalnog prostora uvjetuje ljudsko postojanje (Mesić, 2017: 62–69).

Američki pokret za građanska prava, ženski pokreti, studentski prosvjedi i druga društvena previranja 1968. godine potaknuli su pojam prava na grad. Ideja potječe od francuskog sociologa i filozofa Henryja Lefebvrea, koji je analizom urbanog prostora zaključio da su društveni kontekst i svakodnevni život ljudi neodvojivo povezani s pravom na grad. Drugim riječima, društvene znanosti ne mogu jednostavno promatrati društvene nepravde koje se događaju svakodnevno i oblikovale su razvoj potpuno novog i različitog područja urbane sociologije (Lefebvre, 2008: 100).

Prema tradicionalnoj urbanističkoj sociologiji prostor je prazna posuda koja ne postoji bez ljudske aktivnosti. Prema suvremenim urbanističkim sociolozima ideologije skrivene unutar prostornih

pojmovna moraju biti adresirane. Lefebvre postavlja sljedeće pitanje: Ovo je vjerojatno prva pogreška: „zamisliti prostor kao spremnik u kojem se ne smješta ništa manje od tog primatelja, zamisliti da taj spremnik nema drugu svrhu osim čuvanja onoga što je pohranjeno u njemu“ (Mesić, 2017: 70).

Lefebvre tvrdi da smo slijepi ako prostor promatramo isključivo osjetilima i da bi sam prostor trebao biti testiran kao politički koncept. Proučavanje prostora obojeno je ideologijom; to je vjerovanje koje podržava i brani stavove vladajuće klase koja je odgovorna za stvaranje naše društvene stvarnosti. Stoga, prostor treba biti aktivno uključen jer svako društvo stvara svoj jedinstveni prostor. Dakle, društvena, fizička i mentalna interakcija stvara prostor (Lefebvre, 2008: 104).

Edward Soja, koji se smatra temeljnom figurom u području ljudske geografije, uveo je vlastitu teoriju trijalektike ili „treći prostor“ kako bi ažurirao Lefebvreov pojam proučavanja prostornosti (izveden iz termina Homija Bhabhe). On se slaže s Lefebvreom da fizička, društvena i mentalna domena nisu neovisne. Prvi je prostor početni prostor koji obuhvaća izravno prostorno iskustvo i perspektivu stvarnog, materijalnog svijeta te dobro funkcionira za kartiranje geografskih područja (Soja, 1996: 204).

Reprezentacija same prostornosti u dominantnim reprezentativnim diskursima drugi je prostor, ili Drugi prostor. To je imaginarni svijet. Sastoji se od geografa, arhitekata, urbanista i umjetnika. Obje su oblasti nedovršene i ograničene zabludom. Iluzija neprozirnosti – nemogućnost gledanja iza objekata – manifestacija je iluzije prvog prostora. Njegova transparentnost stvara izgled drugog prostora (prostornost se samo percipira). Stvarni i zamišljeni svjetovi predstavljeni su trećim prostorom, također poznatim kao Tretiranje kao Drugo ili Treći prostor, što je predstava nekoliko različitih i različito doživljenih prostora (Mesić, 2017: 68).

To je prostor koji pokazuje lokaciju kao predstavu i stvarnost istovremeno, budući, stvarni i imaginarni istovremeno. Prema toj teoriji „Sve se spaja u Trećem prostoru: subjektivnost i objektivnost, apstraktno i konkretno, stvarno i imaginarno, shvatljivo i nezamislivo, ponovljivo i različito, struktura i akcija, um i tijelo, svjesno i nesvjesno, disciplinirano i trans disciplinirano, svakodnevn život i nedovršena povijest.“ Ta teorija temelji se na trojnom odnosu između koncipiranog, proživljenog i percipiranog prostora (Soja, 1996: 88).

Knjiga Henryja Lefebvrea „Pravo na grad“ tematizira slobodu korištenja gradskih resursa. Mi se mijenjamo kada mijenjamo grad, i budući da to ovisi o ostvarivanju kolektivne moći za oblikovanje procesa urbanizacije, to je više zajedničko nego individualno pravo. Premisa je koncepta da su društvene potrebe urbanog društva neodvojivo povezane s njegovim ekonomskim, političkim, kulturnim i drugim oblicima i strukturama i da ih je potrebno redefinirati. Do sada su individualne potrebe bile fokus istraživanja i manipulacije potrošačkog društva (Lefebvre, 2008: 18).

Društvene potrebe uključuju potrebu za stabilnošću i spontanošću, za sigurnošću i avanturom, za organizacijom rada i igre, za jedinstvom i raznolikošću, za susretom i razdvajanjem, za razmjenom i ulaganjima, za neovisnošću (tj. za samostalnošću) i komunikacijom, za trenutačnošću i dugoročnim viđenjem te za sigurnošću i otvorenošću. Te posebne potrebe za društvenom upotrebom također zahtijevaju ono što Lefebvre naziva potrebama za kreativnom aktivnošću, radom, informacijama i simbolikom (Mesić, 2017: 62).

Stoga je imperativ srušiti prevladavajuće taktike i vjerovanja trenutnog društva. Važno je istaknuti da urbanističke strategije ne bi trebale biti nametnute izolirano, već bi trebale proizaći iz šireg dijaloga sa zajednicom i uzeti u obzir raznolike potrebe i perspektive.

Lefebvreov koncept prava na grad oslanja se na ideju da je gradsko okruženje ne samo fizički prostor, već i politički i društveni prostor. Aktivnim sudjelovanjem u oblikovanju grada građani ne samo što izražavaju svoje potrebe i interese već i sudjeluju u stvaranju društvene pravde i jednakosti. Pravo na grad stoga nije samo pitanje pristupa gradskim resursima, već je dublje povezano s demokratskim procesima i participativnim pristupom urbanom planiranju i upravljanju (Lefebvre, 2008: 14).

Uspostava prava na grad zahtijeva promjenu u načinu razmišljanja o urbanom razvoju gdje se prioritet daje ljudima i zajednicama, a ne samo profitu ili interesima moćnih korporacija ili političkih elita. To je izazovno područje koje zahtijeva angažman svih relevantnih dionika, uključujući građane, aktiviste, stručnjake, političare i organizacije civilnog društva.

5. ANTROPOLOGIJA GRADA

Budući da je urbana sociologija provodila istraživanja o gradu, prema Gulin Zrnić urbana je antropologija nedokazana poddisciplina antropologije u Republici Hrvatskoj. Konkretno, urbana antropologija proučava društvene i ekonomske interakcije koje su temeljne za urbani život. To uključuje procese poput „izgradnje zatvorenih stambenih zajednica, razvoja etničkih kvartova ili uspostavljanja novih odnosa moći i građanskih inicijativa“ (Mesić, 2017: 32).

Štoviše, studije o lokalnim zajednicama, posebno one o demontaži neplaniranih naselja i zgrada u Londonu i Laosu, utjecale su na istraživanja u urbanoj antropologiji. Zbornik radova *Rethinking the city: Research in the emerging field of urban anthropology* urednice Sethe M. Low problematizira pitanja poput onoga zašto antropologija nije pristupila gradovima na metodičan način. Zaključuje da je nedostatak teorijskog pristupa to onemogućio. Razumijevanje antropologije grada ključno je za pronalaženje rješenja za razne urbane probleme.

Nadalje, važno je promatrati društvene interakcije koje se svakodnevno događaju u gradu jer, kao „mjesto svakodnevne prakse“, grad nudi važne uvide u odnos između makroprocessa i oblikovanja ljudskog iskustva. Iako postoje i druga mjesta gdje se taj odnos proučava, gradovi su najbolja mjesta za precizno razumijevanje kako se ti procesi intenziviraju i utječu na pojedince. Grad služi kao središte za proučavanje svakodnevnih aktivnosti te kulturnih i sociopolitičkih aspekata urbanog života koji su prikazani u urbanim etnografijama (Mesić, 2017: 32).

Otkriti unutarnje prostore grada znači upoznati se s ljudskim duhom koji je sudjelovao u njegovoj izgradnji. To predstavlja naše nade za otkrivanje fenomena grada, njegove složenosti, našeg zadovoljstva i zajedničkog smisla i svrhe života (Mesić i Sablić Tomić, 2024: 50). Vrijednosti koje otkrivaju identitet pojedinca identificiraju se i mapiraju preciznim čitanjem gradskog prostora s ciljem razumijevanja biti mjesta (*genius loci*). Poznavanje geografskog, okolišnog i klimatskog položaja mjesta, kao i osobina njegovih ljudi koje svjedoče o povijesnom, duhovnom i kulturnom značaju grada, ključno je za mapiranje mjesta s gradom (Mesić i Sablić Tomić, 2018: 282).

Proučavajući fenomen grada, Le Corbusier ističe da nitko nije u potpunosti svjestan grada ili svemira koji izmiče njegovu tvorcu jer je već i prepoznavanje jednog od mnogih njegovih aspekata impresivno postignuće. Promatrati rast grada znači učiti o utjecaju ljudi na prostor. Stoga je proučavanje simbolične dimenzije grada ključno kao okvir za izgradnju značenja i identiteta.

Prema Kevinu Lynchu grad nikada nije potpuno uspostavljen ili dovršen jer je svaki njegov aspekt međusobno povezan s okolinom, drugim događajima i sjećanjima na prethodno doživljene događaje (Mesić, 2019b: 21).

Grad se promatra kao dio određenog područja koje ima urbane elemente ugrađene u njega. Izgrađene strukture i uređena područja služe kao urbani objekti za spavanje, stanovanje i rekreaciju. Grad je stoga trodimenzionalni prostor. Ljudi koji čine funkcionalno-prostornu složenost grada zauzimaju njegov prostor. Konkretno, svojim djelovanjem stanovništvo utječe na funkcionalne i morfološke aspekte grada. U drugoj polovici 1800-ih godina nastala je urbana geografija. Njezin je fokus na trodimenzionalnom prostoru gradova i načinima na koji njihovi funkcionalni, morfološki i društveni elementi međusobno djeluju (Mesić, 2017: 35).

Dakle, ljudska aktivnost i odgovarajuće prisvajanje konfiguracije čvrsto-prazno definiraju značenje grada. To je složen, kontradiktoran, fascinantno, hedonistički i neurotičan entitet jer je mjesto stalnih, dinamičnih životnih ritmova, prostor montaže atrakcija i kondenzacije sukoba. Fenomenologija mjesta koja pretpostavlja konfiguraciju čvrsto-prazno naziva se urbanim događajem. U tom smislu, grad se sastoji od čvrsto-praznog hardvera za softver urbanih događanja uz arhitektonske artefakte i urbanu formu (Sablić Tomić, 2017: 40).

Stoga, grad bi trebao predstavljati svakodnevnu sreću i utočište čovjeka. Prema Aristotelu svrha grada bila je učiniti ljude istinski sretnima. Grad se tako ne sastoji samo od građevina, trgova i ulica; on uključuje i mjesta okupljanja i društvene centre. Evoluciju gradskog prostora objašnjavaju teorije i modeli gradske strukture. Početkom 20. stoljeća razvijene su prve teorije i modeli. Zbog različitih fenomena potreban je interdisciplinarni pristup za objašnjavanje gradskog prostora.

Priznaje se da je obnova grada funkcija njegove društvene i fizičke strukture. Drugim riječima, bogatiji ljudi iselili su se iz gradskih središta ustupajući mjesto siromašnijim ljudima koji nisu doprinikli gradskom proračunu. Rekonstrukcija je uključivala izgradnju novih struktura i, u manjoj mjeri, obnovu postojećih elemenata fizičke strukture. Uglavnom se radilo o izgradnji potpuno novih zgrada (Ursić, 2009: 72).

Proces revitalizacije uključuje analiziranje uzroka propadanja društvenog i fizičkog tkiva grada i, na različite načine, restrukturiranje i oživljavanje grada. Socijalna intervencija još je jedan aspekt

te revitalizacije kako bi se potaknuo priljev nove populacije. Kao i revitalizacija, regeneracija podrazumijeva poduzimanje koraka za ponovno oživljavanje zapuštenog dijela grada. To uključuje i izgradnju novih struktura i rekonstrukciju. Političke promjene društvene strukture određene četvrti također su aspekt regeneracije (Lynch, 1960: 169).

Tradicionalne zgrade, trgovi, ulice i postojeće strukture uključeni su u proces obnove. Iako se pojedine zgrade obnavljaju i moderniziraju, po potrebi je moguće stvarati replike koje su vitalne za grad (primjer obnove zgrada u Tvrđi i Europskoj aveniji u Osijeku). Urbano obnavljanje kroz gentrifikaciju uključuje promjenu društvene strukture perifernih dijelova grada koje društvo odbacuje. Omogućava stanovanje u promijenjenim urbanim sredinama i očekuje se da će potaknuti širenje urbane obnove na druge zapostavljene društvene strukture. U tom smislu gentrifikacija stvara inkluzivnu i ekskluzivnu populaciju, a obično je promoviraju privatne inicijative (Mesić, 2017: 59).

Lynch tvrdi da je čitljivost najvažniji aspekt osobnosti grada. Osjećaj sigurnosti i samopouzdanja povezan je sa sposobnošću snalaženja u gradu. Opća mentalna slika gradskog stanovništva o njihovu okruženju igra ključnu ulogu u procesu orijentacije i suočavanja. Takvo okruženje, karakterizirano osjećajem sigurnosti i samopouzdanja, ključno je za osobni razvoj. Kao takav, grad je snažna metafora za naše složeno povezano društvo koje nosi duboko simboličko značenje (Sablić Tomić, 2017: 65).

Grad dobiva više vrijednosti ako ima element misterije ili iznenađenja. Lynch brani mistiku grada, ali labirint mora biti dizajniran tako da se istražuje i otkriva, osnovni oblik ne smije biti izgubljen, a mistika mora postojati u malim dozama. Zbog toga promatrač ima sposobnost kreativnog konstruiranja vlastite percepcije stvarnosti. Nove priče o gradu ne mogu se stvarati ako je gradsko središte planirano do najsitnijeg detalja. Ponavljanje slike grada i dalje je potrebno, čak i ako se ne inzistira na stvaranju idealnoga grada s njegovom okolinom. Ono što okruženje sugerira organizirano je i dobiva značenje od strane promatrača. Rezultat je toga dvosmjerna komunikacija između promatrača i okruženja. Lynch ističe da on podvrgava svoje istraživanje vizualnosti grada razmišljanju određene skupine, a ne individualnim razumijevanjima, a to je ključno za urbaniste koji fizički oblikuju gradsko okruženje. Posljedično, prvi je korak u izgradnji slike grada identificirati mentalnu sliku koju svaki stanovnik grada nosi. Tri faktora objašnjavaju sliku ljudskog okruženja: značaj, identitet i struktura (Lynch, 1960: 193).

Kvaliteta zgrada, koje bi trebale ostaviti trajan dojam na promatrača, određuje koliko je grad slikovit. Taj aspekt grada sastoji se od boja ili oblika koji u mislima predstavljaju ljude koji tamo žive. Vizualno privlačan i čitljiv grad privući će pažnju i poticati interakciju na taj način. Grad, koji prepoznamo kao prikaz kontinuiteta, inherentno je međusobno povezan i tvori lijepu cjelinu. Lynch navodi Veneciju kao primjer jednoga takvoga grada, ističući njezino slikovito i razumljivo okruženje. Urbani stanovnik potaknut je koristiti razmišljanje, kao i fizički oblik, kako bi utjecao na stanje svog okruženja. To uspostavlja jedinstvenu vezu s gusto naseljenim urbanim okruženjem (Ursić, 2009: 44).

Javna je memorija prava baština i ne bi je trebalo pretvarati u poslovni poduhvat, to jest cilj i zahtjev djelovanja ne bi trebali biti ograničeni na profitiranje od kulture i baštine. Kao rezultat toga institucija baštine uživa priznanje međunarodne zajednice, što pomaže poboljšati njezino financijsko stanje kao turističke destinacije, a istovremeno čuva kolektivnu memoriju društva.

Modeliranje i dizajn kreativnih gradova trebali bi služiti kao temelj za percepciju identiteta grada, odnosno stvaranje politike identiteta. To će uključivati razvoj strategija koje na prvo mjesto stavljaju poštivanje različitosti, pristupačnosti i estetske privlačnosti javnih prostora. Na taj način razvijaju se novi proizvodi unutar okvira kreativnih industrija, priznajući javnu memoriju, odnosno baštinu kao ključnu komponentu u razvoju softvera grada.

Vrijeme se sastoji od dijelova prošlosti, sadašnjosti i budućnosti koji se čine trajnim i trenutnim, ponovljenim ili učestalim u isto vrijeme. Tada se govori o urbanom prostoru koji, svojim značenjem, utječe na identitet pojedinca. Prostor se sastoji od elemenata mikroregije i makroregije koji ne koincidiraju s elementima svijeta i svemira. Osoba, grupa, nacija, klasa čine društvo. U institucijama baštine izražavaju se i potvrđuju lokalni, nacionalni, prirodni i kulturni identiteti (Lynch, 1960: 200).

Te ustanove oblikuju poruke čiji sadržaj identiteta odgovara određenom društvu, razdoblju i mjestu. Identitet uspostavlja institucije baštine na mjestima koja im opravdano pripadaju. Tako je društvo mreža ljudi povezanih političkim, kulturnim i duhovnim vezama. Ono stvara svoj identitet kroz utjecaj figura sjećanja koje oblikuju kolektivnu memoriju.

6. ČITLJIVOST SLIKE GRADA NA PRIMJERU OSJEČKE TVRĐE

Čitljivost se smatra jednom od glavnih poželjnih kvaliteta navigacije u urbanim okruženjima. Pojam čitljivosti uveo je Lynch u svom radu kao lakoću s kojom se dijelovi grada mogu prepoznati i organizirati u koherentan uzorak. Bentley i sur. kategoriziraju koncept odgovarajućeg urbanog okruženja pomoću sedam razina među kojima su čitljivost i propusnost. Stoga se da zaključiti kako su za procjenu indeksa sposobnosti navigacije u gradu potrebna dva parametra: propusnost i čitljivost.

Čitljivost grada odnosi se na lakoću s kojom ljudi mogu razumjeti i koristiti urbani prostor. Taj koncept igra ključnu ulogu u tome kako stanovnici i posjetitelji percipiraju grad te kako se u njemu snalaze. Gradovi s visokom čitljivošću imaju jasno definiranu mrežu ulica, prepoznatljive orijentire i logično organizirane kvartove. Takav grad omogućuje ljudima da bez poteškoća pronađu svoj put, čime se smanjuje osjećaj nesigurnosti i stresa koji često prati dezorijentaciju u nepoznatom okruženju.

Glavni prostorni elementi koji se uzimaju u obzir pri modeliranju urbanog rasporeda, kao vrste ptičje perspektive, su zgrade, putovi i otvoreni prostori. Važno je svojstvo urbanog rasporeda da se apstrahira i predstavlja unutar računalne GIS reprezentacije na temelju koje se izračunavaju i izvode različite prostorne mjere. Prvi je izazov identificirati i izračunati skup prostornih mjera iz rasporeda određenoga grada, dok je drugi pronaći u kojoj mjeri razvijene mjere odgovaraju percepcijama i vlastitim procjenama ljudi. Kasnije se slijedi hipoteza koju raspravlja Hillier, a koja kaže da je „organsko kao i geometrijsko prožeto geometrijskim intuicijama“. Konkretno, razlikovat ćemo ljude koji imaju ili nemaju prethodno znanje o određenom urbanom okruženju (u ostatku rada označeni kao stanovnici i pridošlice) (Halbwachs, 1999: 5).

S druge strane, mjere čitljivosti mogu se primijeniti na strukturiranost i organizaciju urbanog rasporeda unutar Tvrđe. Koncepti kao što su točke orijentacije poput bastiona, trgova i prometnica te njihova organizacija u koherentan uzorak mogu se analizirati kako bi se razumjela lakoća prepoznavanja dijelova Tvrđe. Računalni pristupi mogu otkriti ključne točke gdje se struktura Tvrđe poboljšava kako bi se olakšala navigacija i poboljšala percepcija korisnika.

Važno je napomenuti kako se ti pristupi mogu primijeniti na specifične izazove i kontekste osječke Tvrđe. Na primjer, analiza otkriva gdje su potrebne promjene u urbanom dizajnu kako bi se

poboljšala čitljivost ili propusnost, posebno u dijelovima Tvrđe koji su izloženi većem broju posjetitelja ili gdje je navigacija ključna za funkcionalnost prostora. Osim toga, usporedba rezultata istraživanja između stanovnika Osijeka koji su upoznati s Tvrdom i posjetitelja pruža uvid u razlike u percepciji prostornih svojstava i njihova utjecaja na navigaciju.

Mesić (2019b), prema K. Lynchu, navodi pet elemenata važnih za izrađivanje slike grada kako bi se svaki stanovnik i posjetitelj mogao snalaziti te „nositi grad sa sobom“. Elementi slike grada jesu putovi, rubovi, područja, čvorišta i orijentiri. Putove definira kao glavne elemente prostora koji imaju orijentacijski karakter, a također navodi kako slika grada ovisi o brzini kretanja promatrača. Stoga je za svaki grad od izričite važnosti da se s polazne točke na konačno odredište može stići relativno brzo te će na taj način i pamtiti grad. Na primjer, put iz centra grada do Tvrđe brži je ako se ide kroz Drven park nego Europskom avenijom. Rubove opisuje kao linearne elemente kojima se promatrač ne koristi, ali se koriste kao orijentiri jer predstavljaju prekid kontinuiteta. Prekid kontinuiteta najbolje se pokazuje na prijelazu iz Tvrđe prema Srednjoškolskom igralištu jer iz kamenih pločnika prelazimo na travnate površine i ograđeno igralište. Područja su relativno veliki dijelovi gradskog područja koji imaju dvodimenzionalne oblike. To znači da u sebi sadrže nešto prepoznatljivo i karakteristično samo za taj dio grada. Tvrđu krasi barokne zgrade, Europsku aveniju secesijski način gradnje, dok je sam centar grada cijeli u betonu. Na taj se način stanovnici, ali i posjetitelji, mogu vrlo lako orijentirati. Čvorišta su strateške točke u koje se može ući ili njima proći, u principu cijeli grad ima ulogu čvorišta te se orijentacija odvija prema onim najpoznatijim, to mogu biti križanja, trgovine, trgovi, kolodvori. Orijetiri ili točke orijentacije vizualne su točke koje se po svojoj veličini, obliku ili izgledu izdvajaju iz okoline. To su svi lako uočljivi elementi poput spomenika, tornjeva, znamenitosti. Na primjer, kada netko kaže da je „ispod slona“, Osječani će znati da se osoba nalazi u centru grada, ili ako kaže da je „na Rondelu“, zna se da je u Tvrđi, na samom ulazu kod Rondela velikana (Mesić, 2019b: 50–51).

6.1. Rubovi (*edges*)

Grad Osijek podijeljen je u nekoliko gradskih četvrti, a jedna je od njih Tvrđa koja je osnovana kao nova urbana cjelina na srednjovjekovnoj lokaciji nakon protjerivanja osmanskih vlasti 1687. godine. Izgrađena je u baroknom stilu, povezanom s izgradnjom vojne Tvrđe koja je uključivala stambene i vojne strukture. Danas je Tvrđa manji dio bogatih baroknih povijesnih i kulturnih spomenika grada, što je čini važnim primjerom europske barokne arhitekture. Austrijske vlasti Tvrđu su izgradile između 1. kolovoza 1712. i 1722. godine, temeljeći se na nizozemskim fortifikacijama. Robusna mreža bedema, bastiona, mostova i zidina okruživala je ovu lijepu baroknu jezgru. Tvrđa je bila dostupna kroz četvora gradska vrata: Vodena vrata, Nova vrata, Valpovačka vrata i Carska vrata. Nova vrata (Porta Nova) vodila su prema Novom gradu, Valpovačka vrata (Porta Valpoviensis) prema Gornjem gradu, Carska vrata (Porta Imperiatoris) prema mostu preko rijeke Drave koji vodi do Baranje, a Vodena vrata (Porta Aquatica) sačuvana su i danas (Sablić Tomić, 2017: 42). Ovo će se poglavlje fokusirati na cjelovitu obradu osječke Tvrđe, sve njezine znamenitosti, točke orijentacije te značaj koji ona donosi Osijeku uz obrazloženje zašto je baš Tvrđa najbolji primjer za čitljivost slike grada.

Vojna Tvrđa u Osijeku, izgrađena tijekom 18. stoljeća, predstavlja jednu od najvažnijih baroknih utvrda u ovom dijelu Europe. Izgradnja tvrđave započela je nakon oslobođenja Osijeka od Osmanskog Carstva 1687. godine, kada je grad postao dio Habsburške Monarhije. Tvrđa je izgrađena u pravilnom peterokutnom obliku, s visokim bastionima i opkopima ispunjenim vodom, što ju je činilo gotovo neosvojivom. Osim vojne funkcije Tvrđa je bila i administrativno središte u kojem su se nalazile vojne i civilne vlasti. Ta utvrda nije samo bila ključna za obranu Habsburškog Carstva, već je imala i značajan utjecaj na razvoj Osijeka, koji je u 18. stoljeću postao važan regionalni centar. Zbog svoje povijesne i kulturne važnosti Tvrđa je danas zaštićena kao spomenik kulture. Detaljnije o gradnji i značaju osječke Tvrđe moguće je pronaći u radovima povjesničara Ivana Mužića, koji je temeljito istraživao urbanistički razvoj Osijeka tijekom razdoblja habsburške vladavine. Tvrđa naglašava osječku dugogodišnju vojnu baštinu unatoč činjenici da su njezine utvrde uklonjene krajem 19. i početkom 20. stoljeća kao dio šireg europskog procesa uklanjanja utvrda iz gradova. Artefakt je sada integriran u najstariji dio grada, barokni spomenik i gradsku mrežu.

Međutim, Tvrđa je više od sofisticiranog sustava obrane, vojnih instalacija i vojne posade. Iako su njezina funkcija i utjecaj značajno promijenjeni, ona i dalje ostaje grad, baš kao što je bila u 18. stoljeću. Kao grad-tvrđava koja je sadržavala Nutarnji grad, imala je značajan utjecaj na cjelokupni rast, sastav i izgled Osijeka tijekom 18. stoljeća, kada je postavljen temelj današnjega grada. Vojne, urbane i vremenske komponente ovog rada ujediniuju se u Tvrđi (Sablić Tomić, 2017: 83).

Osječka Tvrđa dobila je svoj posljednji preobražaj 1757. godine kada je dovršen posljednji od osam bastiona i 1783. godine probijanjem četvrtih gradskih vrata. Konkretno, gotovo svaka građevina u Tvrđi, uključujući kapelu, bolnicu i vojna skladišta, bila je uništena kako bi se omogućila izgradnja posljednjih Carskih vrata koja su vodila na Biljsku cestu (Vitek, 2005: 21).

Unutrašnjost Tvrđe bila je raspoređena u blokove. Blokovi koji su sadržavali vojne građevine bili su smješteni ili uz samostanske sakralne blokove ili su okruživali zidine Tvrđe. U Tvrđi je bilo sedam vojarni, od kojih su tri bile smještene u tvrđavskom rogu (Velika i Mala Burg-Kaserne, Reiter-Kaserne, Neuthor-Kaserne, Juden-Kaserne i Proviant Kaserne, Fortifikations-Kaserne, Velika Hornwerk-Kaserne i Nova Hornwerk-Kaserne u tvrđavskom rogu). Također su postojale dvije oružarnice, veliko skladište, generalske administrativne zgrade, straža, garnizon, komesarijat, vojni sud, vojna bolnica, stambeni prostori za časnike i niz manjih objekata (Nujić, 2014: 3). Na Slici 1. možemo vidjeti prikaz kasarne, odnosno vojarne i kako je izgledao život vojnika.

Slika 1. Zgrada kasarne, pogled sa stražnje strane

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Iako je danas sastavni dio osječke urbane scene i povezan s gradskom mrežom, prostorni značaj Tvrđe bio je potpuno drugačiji u 18. stoljeću. Njezini bedemi iz osmanskog doba i opsežna mreža utvrda do sredine 18. stoljeća glavni su uzroci tomu. Tijekom srednjeg vijeka pa sve do kraja 17. stoljeća Osijek je bio podijeljen na dva dijela: Nutarnji grad i predgrađe, odnosno Gornji i Donji grad. Osijek je funkcionirao kao jedinstvena gradska jedinica zbog neznatne veličine zidina i područja koje su zauzimala (Vitek, 2005: 24).

6.2. Čvorišta (*nodes*)

Unutar Tvrde sredinom 18. stoljeća počele su se graditi barokne gradske kuće, crkve, samostani i vojni objekti. Postavljen je i sustav kanalizacije i vodoopskrbe, uz osnivanje kazališta, gimnazije i tiskare. Kao rezultat toga tadašnje stanovništvo nazvalo ju je „Metropolisurbs“. Kada je car Josip II. premjestio vrhovno zapovjedništvo vojske za Slavoniju i Srijem iz Osijeka u Petrovaradin, Tvrđa Osijek izgubila je na svojoj vojnoj važnosti. Krajem 18. stoljeća lokalno stanovništvo zatražilo je dopuštenje za rušenje gradskih zidina, ali im je to bilo uskraćeno. Kip Svetog Trojstva jedan je od najizvanrednijih primjera barokne umjetnosti. Izgrađen je u središtu glavnog trga Tvrde između 1729. i 1730. godine, a Slika 2. prikazuje kako je blizina trga bila uz samu glavnu ulicu u Nutarnjem gradu. Na njemu je natpis „da Bog ima milost i odvрати kugu koja je harala Osijekom i cijelom Slavonijom“. Izgrađen kao zavjet za prestanak kuge, taj spomenik nosi duboku simboliku i svjedoči o vjeri i nadi ljudi tog vremena. Barunica Marija Ana Petraš, udovica pokojnoga generala Maksimilijana Petraša, podigla je spomenik u sjećanje na svog supruga koji je od kuge preminuo u Osijeku 1728. godine. Kasnije su dodana četiri svetca koji su prvotno krasili Valpovačka i Nova gradska vrata: sv. Sebastijan, sv. Rok, sv. Rozalija i sv. Katarina, a nalaze se na kutovima stupca (Sablić Tomić, 2017: 39).

Legenda kaže kako su kune, po kojima je Slavonija poznata i koje su i u današnje vrijeme česta pojava na gradskim ulicama, istrijebile štakore koji su glavni prijenosnici bolesti te se time istrijebila i kuga (Sablić Tomić, 2017: 115).

Tvrđa, odnosno njezin Glavni trg, predstavljala je veliko i značajno čvorište i mjesto okupljanja. Brojne trgovine, krčme i sajmovi nekoliko puta mjesečno predstavljali su glavno mjesto okupljanja za tadašnji narod. U Tvrđi je također bila i Pošta koja je u ono vrijeme imala puno veći značaj od onoga koji ima danas (Mesić i Sablić Tomić, 2022b: 118–126).

Na sajmovima su se okupljali ljudi ne samo iz Osijeka već i iz šire okolice kako bi mogli prodavati mlijeko, životinje, meso, vino ili čak nuditi svoje usluge obrađivanja polja ili onoga čime se bave. Baranji su dolazili dva puta tjedno kako bi vojnicima i gostionicama prodavali vino. Takav tip sajma ostao je do danas. Svake prve subote u mjesecu od 9 ujutro pa sve do 14 sati održava se sajam antikviteta, prvotno je bio u Tvrđi gdje se i originalno odvijao, no premješten je u park pokraj Srednjoškolskog igrališta. I danas se na njemu prodaju domaći proizvodi poput sireva, suhog mesa, kolača, ali i razne starine poput telefona s brojčanikom, starog nakita, ogleдалa.

Brojnim je Osječanima prva subota u mjesecu omiljena upravo zbog sajma antikviteta jer pruža priliku za izlazak iz kuće, šetnju i susret s poznanicima i prijateljima, ali i za kupovinu.

Osim velikog društvenog značaj Tvrđa je bila od velike važnosti i za samo funkcioniranje grada. U njoj su se nalazile brojne zgrade koje su upravljale samim gradom, kao što su Zgrada Glavne straže, Vijećnica, Pošta i Gimnazija.

Slika 2. Glavna ulica u Nutarnjem gradu

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Iako je premještanje vojnog zapovjedništva u Petrovaradin smanjilo vojni značaj Tvrđe, ona je zadržala svoju arhitektonsku i kulturnu vrijednost. Krajem 18. stoljeća lokalno stanovništvo, svjesno potencijala koji bi donijelo rušenje gradskih zidina za razvoj i ekspanziju grada, zatražilo je dozvolu za njihovo uklanjanje, no ta im je želja uskraćena. Ta odluka, iako nepopularna u tom trenutku, omogućila je očuvanje jedinstvenog povijesnog i arhitektonskog nasljeđa koje i danas fascinira posjetitelje.

6.3. Područja (*districts*)

Područja Osijeka u to vrijeme bila su Nutarnji grad, današnje područje gradske četvrti Tvrđa, Gornji grad, Donji grad te novo naselje napravljeno na lijevoj obali Drave za vrijeme renovacije Nutarnjega grada. Danas u Osijeku razlikujemo sedam gradskih četvrti te osam mjesnih odbora. Gradske su četvrti Tvrđa, Jug II, Novi grad, Donji grad, Gornji grad, Retfala i Industrijska četvrt, dok su mjesni odbori Višnjevac, Josipovac, Lijeva obala (koju čine naselja Tvrđavica i Podravlje), Cvjetno, Brijest, Sarvaš, Tenja i Klisa.

Smještena uz obalu rijeke Drave, Tvrđa je bila strateško mjesto s masivnim bedemima, bastionima i jarkom, što je činilo grad teško osvojivim. U središtu Tvrđe nalaze se barokne građevine, crkve, trgovi i ulice, koji svjedoče o bogatoj povijesti i kulturi tog doba. Iz Tvrđe su se postupno razvili ostali dijelovi Osijeka. Kako je opasnost od Osmanlija nestajala, grad se počeo širiti izvan svojih zidina. Stanovnici su počeli naseljavati područja izvan Tvrđe, stvarajući nove četvrti, poput Donjega i Gornjega grada. Ta ekspanzija dovela je do modernizacije i urbanizacije Osijeka koji je postupno prerastao u jedan od najvažnijih gradova Slavonije.

Područje unutar gradskih zidina postalo je poznato kao Unutarnji grad (Innere Stadt), predgrađe koje je premješteno na drugu stranu Drave postalo je poznato kao Gornji grad (Ober Stadt), a područje izvan zidina postalo je poznato kao Donji grad (Unter Stadt). Kao rezultat toga jedinstvena jedinica koja je obuhvaćala predgrađa i dio grada unutar zidina podijeljena je na tri različite gradske jedinice, od kojih je svaka brzo stekla vlastiti magistrat i na kraju postala samostalna općina.

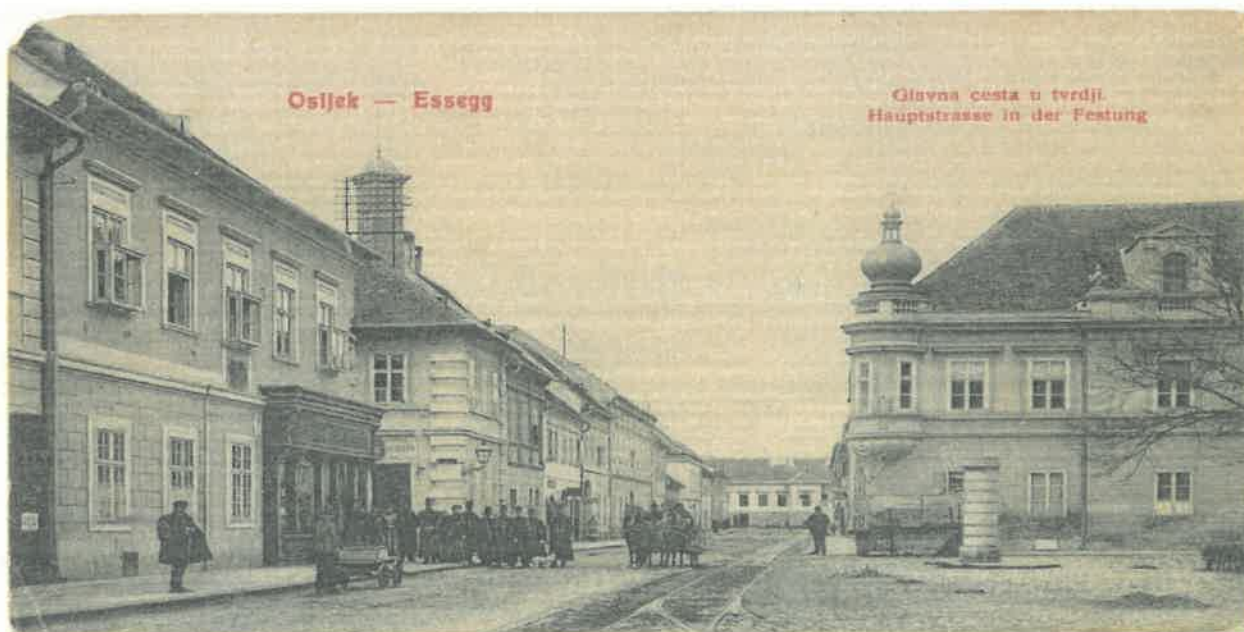
Nažalost, odluka o rušenju drevnih zidina donesena je u prvoj polovici 20. stoljeća. Kao rezultat toga danas je ostao samo mali dio zidina, uključujući Vodena vrata i poznati bastion, koji gledaju prema rijeci, dok se većina Krunske utvrde nalazi na desnoj obali Drave. Osječke zidine uglavnom su izgrađene kao obrana od mogućeg novog napada vojske Osmanskog Carstva, koja je grad držala pod svojom vlašću od 1526. do 1687. godine.

Nakon 1918. godine prestaju vrijediti zakoni Ugarske Monarhije zbog njezine propasti te stanovnici Tvrđe treći put traže uklanjanje, odnosno rušenje zidina i na taj način Tvrđa, odnosno Nutarnji grad ima lakšu komunikaciju i vidljivost s ostalim dijelovima grada. Pet godina nakon toga gradsko poglavarstvo odobrava kredit za rušenje zidina te započinju s procesom rušenja. Taj

proces ubrzala je izgradnja elektrane, premještanje tramvajske pruge izvan Tvrđe i zamjena konjske zaprege električnim tramvajem te je samo tri godine nakon toga, 1926., obrambeni dio Tvrđe bio srušen do temelja (Sablić Tomić 2017: 81–82).

6.4. Putovi (*paths*)

Razvoj Osijeka posebno je značajan u sljedeća dva stoljeća jer se sustav utvrda praktički proširio cijelim gradom, nadmašujući područje Osijeka iz 17. stoljeća i Nutarnji grad. Sustav je izgrađen na četiri razine, što se vidi iz ranijih poglavlja o građevinskom procesu i konačnom izgledu Tvrđe: zid s bastionima, vodeni jarak s ravelinima i tvrđavskim rogom, dodatne vanjske fortifikacije i glacis. Zbog načina na koji su bedemi izgrađeni kompleks je bio ogroman i pokrivao je veliko područje (Sablić Tomić, 2017: 48–49). Slika 3. predstavlja Kuhačevu ulicu, u to vrijeme jednu od najznačajnijih, ujedno i glavnih cesta u Tvrđi. Pogled na Kuhačevu ulicu, odnosno ljetnu terasu na kojoj su se okupljali brojni građani pruža nam Slika 4.

Slika 3. Kuhačeva ulica

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

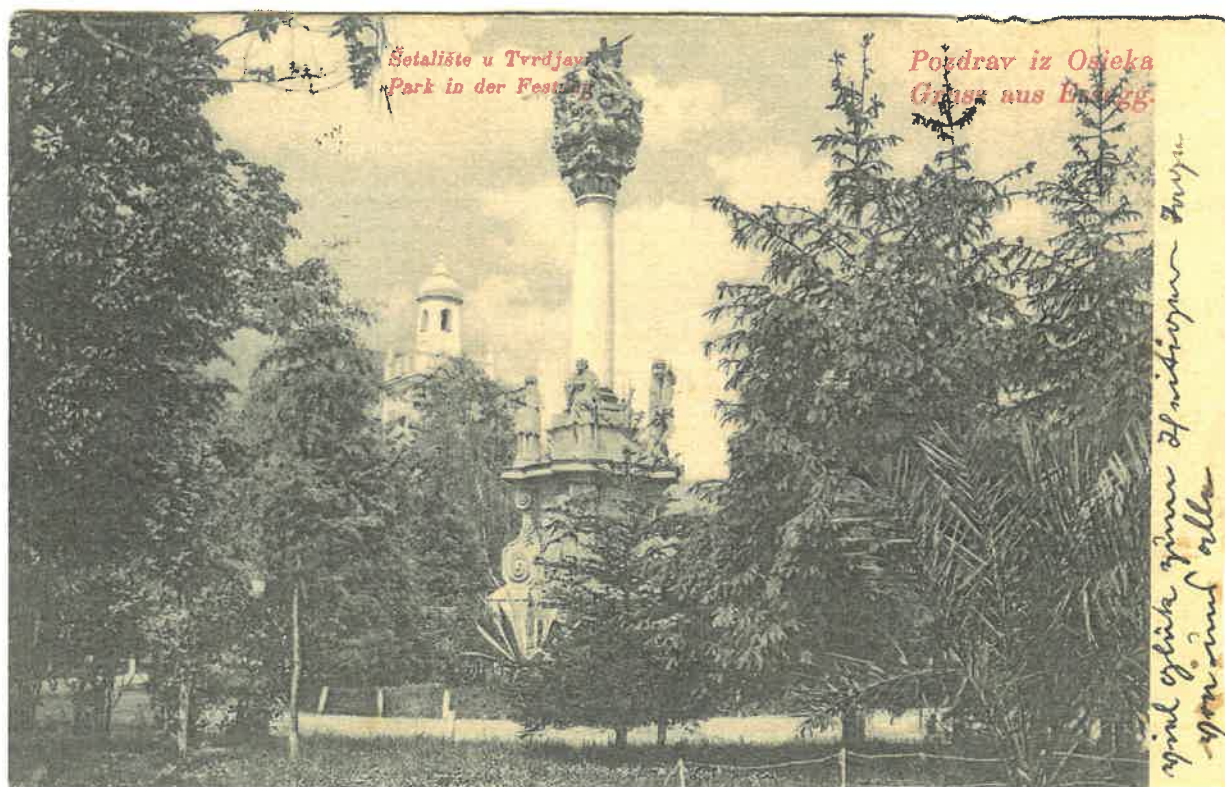
Slika 4. Ljetna terasa u Tvrđi

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Zbog Tvrđe je Osijek doživio potpunu strukturnu transformaciju od kraja 17. do 18. stoljeća. Tijekom 18. stoljeća izgradnja Novoga grada (izvorno poznatog kao Mayerhoff), četvrtne jedinice, ovisila je o prostornim ograničenjima koja je nametnula Tvrđa. Ne treba zaboraviti ni infrastrukturu Tvrđe koja uključuje popločene ulice i ceste, javnu rasvjetu, javne vodovodne i kanalizacijske sustave, veliki glavni trg te nekoliko manjih gdje su se ljudi okupljali i prodavali vino. Slike 5. i 6. prikazuju pogled na Glavni trg iz različitih perspektiva i u različitim razdobljima. Središnji trg, danas poznat kao Trg Svetog Trojstva, ubrzo je postao namijenjen isključivo za vojne operacije. Zbog formacije vojske na tom mjestu ispred zgrade Generalata krajem 18. stoljeća, poznat je kao Parada trg (Sablić Tomić, 2017: 59–61).

Još od antike trгови su bili mjesto svih zbivanja u gradu, tako je bilo i u Tvrđi. Nekadašnji Glavni trg bio je mjesto življenja i srce grada i druženja, baš kao što je to i danas. Prvobitno se zvao Vinski trg i nastao je iz vojne tvrđave. Ime je dobio po vinarima iz Baranje koji su dovozili vino dva puta tjedno, srijedom i subotom, te su ga prodavali vojnicima i gostioničarima. Također, oblikovao se

i prvi javni park koji su 1710. uredile vojne vlasti. Na trgu se još nalazila i Pošta, ali i gostionice u kojima su se prodavale kobasice, vino, peklo se meso te su se ljudi okupljali i družili. Uz Poštu se na Glavnome trgu nalazila i zgrada Gradskog magistrata i komorske direkcije, kao i kuća prvog sudca Ferdinanda Daniela Vesetina. Time se potvrđuje koliku je zapravo važnost Glavni trg imao (Sablić Tomić, 2017: 100–106).

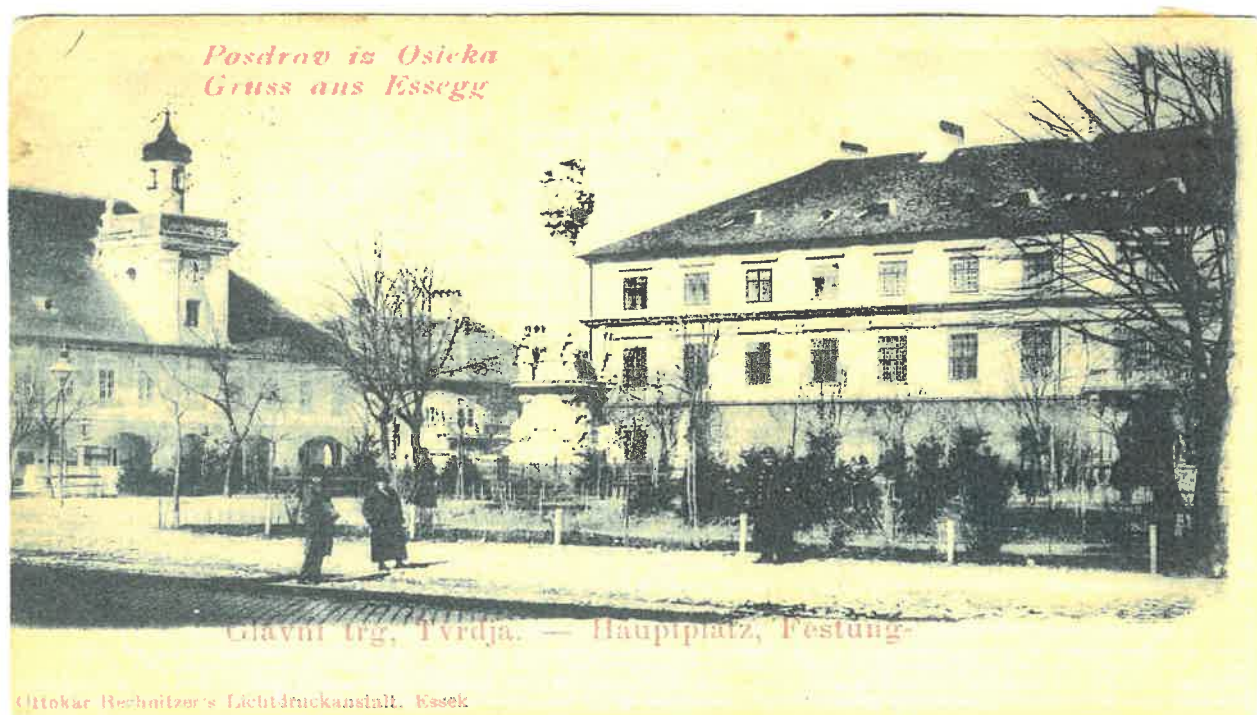
Slika 5. Glavni trg sredinom 20. stoljeća

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Slika 6. Glavni trg u Tvrđi

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Slika 7. Glavni trg u Tvrđi

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Osječka Tvrđa ne samo da je oblikovala vojni i urbani razvoj grada već je također odigrala ključnu ulogu u kulturnom i društvenom životu Osijeka. U sklopu Tvrđe otvorena su brojna javna mjesta kao što su kafići, restorani i trgovine, što je dodatno poticalo društveni život unutar gradskih zidina. Tvrđa je također bila dom mnogim umjetnicima, znanstvenicima i intelektualcima koji su doprinikli bogatoj kulturnoj sceni Osijeka. Kazalište u Tvrđi (Sablić Tomić i Mesić, 2019: 220–225), jedno od prvih takve vrste u regiji, redovito je prikazivalo predstave koje su privlačile posjetitelje iz cijeloga grada i okolice. Osječka Gimnazija bila je jedno od najvažnijih obrazovnih središta u Slavoniji, privlačeći učenike iz cijele regije i podučavajući ih širokom spektru predmeta, uključujući humanističke i prirodne znanosti (Nujić, 2014: 79). Slika 8. svjedoči o tome kako su trgovine predstavljale jedno od glavnih mjesta okupljanja za tadašnje stanovnike Osijeka.

Osijek, Tvrđa.

Slika 8. Trgovina Fabing

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Jedan od najvažnijih kulturnih spomenika u Tvrđi svakako je Trg Svetog Trojstva, koji je osim vojne funkcije služio i kao središte društvenih okupljanja. Na tom trgu održavani su sajmovi, festivali i razne svečanosti koje su privlačile stanovnike iz svih dijelova grada. Trg je bio mjesto gdje su se građani mogli družiti, trgovati i razmjenjivati ideje, što je doprinosilo dinamici društvenog života u Tvrđi. Pored Stupa Svetog Trojstva trg je bio ukrašen i mnogim drugim spomenicima i zgradama koje su odražavale bogatu povijest i kulturu Osijeka (Bagić, 2010: 29).

Uvođenje tramvajske usluge s konjskom zapregom kroz Osijek 7. rujna 1884. godine bilo je dugo iščekivan događaj za grad i njegove stanovnike. Tog dana Osijek je postao prvi grad u Hrvatskoj koji je imao pristup najnaprednijem sustavu javnog prijevoza. Tramvajska kola prolazila su kroz Gornji grad, zatim prema Tvrđi te onda nazad za Gornji grad. Važnost i značaj Glavnog trga u Tvrđi potvrđuje podatak da je upravo tamo bila stanica za tramvaj, što možemo vidjeti na Slici 8. Mnogo se toga promijenilo od tada. Tramvaj više ne prolazi kroz Tvrđu; umjesto toga vozi kroz Osijek, gdje prometuje od 1926. godine. Kasnije je gradska mreža proširena kako bi uključila Retfalu, Industrijsku četvrt, Jug II i Višnjevac, a vozni park također je moderniziran. No jedna stvar nije se promijenila više od 135 godina: osječki tramvajski sustav i dalje je ključni dio svakodnevnog života (Sablić Tomić, 2014: 81).

Tramvajem smo svakodnevno išli na posao, u školu i na sastanke s voljenima otkad smo bili mali. Jurili smo i naguravali se u tramvaj, trčali za njim. Tramvaj ima značajnu povijesnu vrijednost jer je odigrao ključnu ulogu u povezivanju nekada odvojenih gradskih jedinica Tvrđe, Gornjeg, Donjeg i Novoga grada. Bez te integracije Osijek se ne bi mogao modernizirati i ekonomski razvijati. Na kraju, tramvaj je prepoznatljivo obilježje osječkog identiteta – tradicija koju smo uspjeli očuvati. Zapravo, teško je zamisliti osječke ulice bez tramvaja. Danas Osijek ima 25 tramvaja koji prometuju u sustavu javnog prijevoza grada, uz 30 kilometara pruge. U Hrvatskoj samo Zagreb i Osijek imaju organiziranu tramvajsku uslugu. Osijek je jedan od najmanjih gradova na svijetu, ali njegovi stanovnici svakodnevno koriste ovaj iznimno ekološki prihvatljiv način prijevoza (Sablić Tomić, 2017: 54).

Slika 9. Tramvajska stanica na Glavnom trgu u Tvrđi

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

6.5. Orijentiri (landmarks)

Prva župna crkva u Osijeku izgrađena u baroknom stilu jest crkva svetog Mihaela arkandela (Mesić, 2019a: 286). Slika 10. prikazuje ljepotu te crkve. Biskup Juraj Patačić blagoslovio ju je i otvorio 19. listopada 1704. godine. Zvonici crkve izgrađeni su 1742. godine, ali službe su započele 1736. godine kada je sagrađena na mjestu nekadašnje turske džamije. Crkva ima dva zvonika (Mesić i Živković, 2020: 209–312) i građena je kao monumentalna dvorana. Nakon konkatedrale svetih Petra i Pavla to je druga najveća sakralna građevina u Osijeku. U spomen na oslobođenje od Turaka 29. rujna 1687. godine petkom u 11 sati zvone zvona te crkve (Mesić, 2023: 149–216).

Prvo zvono izliveno je u Grazu 1750. godine, težilo je 120 kilograma te je na sebi sadržavalo grb obitelji Pejačević kao zahvalu Mihaelu pl. Pejačeviću na darovanju tog zvona. Najveće zvono težilo je 868 kilograma te je bilo posvećeno Uznesenju Blažene Djevice Marije, dok je najmanje zvono iznosilo svega 60 kilograma (Sablić Tomić, 2017: 122–123).

Zanimljivo je kako je ta crkva u početku bila džamija koju je samo godinu dana nakon oslobođenja isusovac Gašpar Franz odlučio preurediti u katoličku crkvu. Iznad glavnog oltara nalazi se slika

sv. Mihaela arkandela u odori rimskog ratnika kako pomaže kršćanima u borbi protiv Osmanlija. Ta je crkva trajni spomen na trenutak kada su Turci bili pobijedeni u bitci kod Osijeka jer su u bijegu odlučili zapaliti Tvrđu (Sablić Tomić, 2017: 34).

Slika 10. Razglednica Križanićeva trga

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Zgrada glavnog zapovjedništva, odnosno današnja zgrada Rektorata Sveučilišta J. J. Strossmayera jedna je od najpoznatijih zgrada ne samo u Osijeku već i u cijeloj Hrvatskoj, a tome u prilog govori činjenica kako se upravo ta zgrada nalazila na novčanici od 200 kuna. Građena je u razdoblju od 1724. do 1726. na inicijativu kneza Eugena Savojskog. Inicijalno je zgrada imala samo jedan kat te je drugi kat dodan naknadno 1765. godine. Prije premještanja u Petrovaradin služila je kao sjedište Slavenskog glavnog zapovjedništva. Dvorana zgrade služila je za razne kazališne predstave, igre, balove i zabave sve do pada Austro-Ugarske Monarhije. O njezinu značaju govori i činjenica kako je uvrštena u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske (Ministarstvo kulture

i medija). Izvorno smještena u glavnom vojnom zapovjedništvu (Palača Slavonska Generalkomanda, Generalkomanda, Generalatshaus), zatim u vojarni (Generalatskaserne), zgrada Rektorata Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera danas je sjedište Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Zgrada se ističe svojom impresivnom renesansnom fasadom okruženom Atlantidanimi koji podupiru balkon na prvom katu te karakterističnim baroknim portalom s dvostrukim stupovima u okvirima vrata u sredini. Unutrašnjost zgrade stupovima je podijeljena u tri broda. Dva prostrana stubišta vode do prizemlja zgrade. Arkade koje su gledale prema dvorištu s prednje strane zgrade kasnije su zazidane (Ursić, 2009: 25). Od 1975. godine službeno ime zgrade jest Rektorat Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, biskupa i osnivača Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Osijek ima dugu povijest visokog obrazovanja koja seže od 1707. godine, a sa svojih 17 fakulteta i odjela Sveučilište u Osijeku danas je jedno od najvažnijih znanstvenih središta u Hrvatskoj. Studente koji posjećuju Osijek vjerojatno privlači Tvrđa, koja je nekad bila uglavnom posjećivana od strane vojske, danas je središte gradskog noćnog života i zabave, baš kao što je bila početkom 18. stoljeća (Vitek, 2005: 59).

U zgradi Generalata prilikom svojih posjeta odsjedali su austrijski car i hrvatsko-ugarski kralj Josip II. Slika 9. prikazuje unutrašnjost Generalata.

Slika 11. Unutrašnjost Generalata

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Jedna od prepoznatljivijih zgrada Tvrđe jest zgrada Glavne straže, smještena na sjeverozapadnom uglu glavnog trga. Izgrađena u baroknom stilu između 1722. i 1728. godine, zgrada je imala opservacijski „satni toranj“ za nadzor nad Tvrdom. Nekada je na njezinu mjestu bila turska Baškaraula. Ta zgrada predstavljala je sjedište Slavonske general-komande od 1735. pa sve do 1786. godine te je predstavljala sjedište Slavonske zemaljske vlade od 1736. sve do 1745. godine. Na vrhu opservatorija nalazi se morsko-venecijanski stilski kupolasti krov. Nakon što je modificirana 2007. godine, spomenuta zgrada danas je sjedište Arheološkog muzeja Osijek (Sablić Tomić, 2017: 106–112).

Slika 12. Razglednica Glavne straže, Tvrđa

Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Crkva sv. Antuna nazvana je po svetom Antunu Padovanskom, a u njegovu se čast unutar crkve nalazi oltar posvećen upravo njemu. Na dan obilježavanja Antunova, 13. lipnja, u Tvrđi se okuplja velik broj hodočasnika koji slave crkvenu godinu. Slavi se sveta misa, hodočasnici se ispovijedaju, a tog se dana organizira i sajam s raznovrsnom robom. Crkva svetog Antuna u Osijeku, smještena u Tvrđi, jedan je od važnih vjerskih i kulturnih spomenika ovog dijela grada. Izgrađena u baroknom stilu početkom 18. stoljeća, crkva je bila dio šireg procesa obnove i izgradnje Osijeka

Tako su 18. srpnja i 9. kolovoza 1690. godine gradskom sudcu i vijeću grada i Tvrđe Osijek dvaput dane magistarske upute (instrukcije) koje se odnose na provođenje organizacijskog okvira vlasti i razgraničenje vojnih i civilnih ovlasti. Za prvoga gradskog suca u Tvrđi, poznatog kao Warosser Stattrichter, bio je imenovan trgovac Daniel Ferdinand Vesentin, podrugljivo nazvan „sudac prosjak“ jer je tu dužnost obavljao bez plaće. Iako društvena struktura Osijeka u to vrijeme nije imala mnoge značajke grada, ti privremeni statuti služili su kao temelj za proces koji je vodio do stjecanja građanskih prava. Kako je u tom razdoblju najveći utjecaj imala vojna vlast, tako su vojnici zadirali u novouspostavljenu gradsku vlast te je to predstavljalo izuzetno veliku smetnju za funkcioniranje državnog aparata. Stoga je bečki Dvor uporno slao nove komisije kako bi se razgraničila vojna od civilne vlasti. Samo sedam godina nakon toga u grad ponovno dolazi komisija pod vodstvom grofa Caraffe di Stigliana koja godinu dana nakon toga donosi odluku kako je Tvrđa uz Gornji grad postala općina (varoš) kojom upravlja sudac. Ta odluka identična je onoj koju je carska komisija pokušala donijeti 1690. godine, a to je razgraničavanje vlasti. Donesena je odluka o sastajanju magistrata tri puta tjedno u gradskoj vijećnici, odnosno po potrebi i hitnoći u stanu gradskog sudca. Donesen je i poslovnik u kojemu su navedeni nautci kako bi se građani trebali ponašati, što smiju, a što ne smiju činiti. Na primjer, jedna od stavki Poslovnika bila je važna za održavanje čiste okoline ulica i okućnica, zatim se nalagalo da se s gradskih trgova istjeruju Židovi, Turci, Grci, Cigani te drugi heretici (Sablić Tomić, 2017: 34–40).

Krajem zime 1691. godine stanovništvo tvrđavske palanke preseljeno je otprilike 1,5 kilometar zapadno od zidina Tvrđe zbog priprema za izgradnju vojne Tvrđe. Novo naselje osnovano je duž obale Drave, iza posljednje preostale osmanske utvrde (opkop). Tako je postavljen temelj novoj, geografski udaljenoj i potpuno neovisnoj gradskoj jedinici (općini), paralelno s postojećom gradskom jezgrom Tvrđe, iz koje će se postupno razviti Gornja varoš ili Gornji grad. Nakon završetka prvoga gospodarskog popisa Osijeka 25. siječnja 1698. godine 53 od 91 kuće koje su tada postojale bile su unutar gradskih zidina, točnije u Unutarnjem gradu – Tvrđi, a 38 u Gornjoj varoši. U to vrijeme Osijek je mogao imati između 600 i 800 stanovnika svih uzrasta. Istovremeno u gradskoj garnizoni Tvrđe bilo je preko tisuću vojnika (Vitek, 2005: 51).

Slično kao i Gornja varoš Osijek je bio geografski udaljen od naselja Podgrađe, koje se sastojalo od desetak kuća na lijevoj obali Drave. Stanovnici su 1698. godine bili preseljeni u Donju varoš,

koja je osnovana gotovo dva kilometra istočno od Tvrđe, godinu dana nakon toga osnovano je novo naselje iz kojeg će se postupno razviti općina Donji grad (Uršić, 2009: 19).

Prije 1702. godine grad Osijek bio je poznat kao Tvrđa ili *cittas*, s predgrađima Gornjom i Donjom varoši koja su ležala ispod nje. Oni su činili jedinstvenu administrativnu/magistarsku jedinicu s Unutarnjim gradom (Tvrđom). Sljedeća uprava suočila se s nekoliko izazova koji su ograničili autonomiju magistrata u Osijeku. Glavna prepreka bila je vojna uprava. Konkretno, uspostava magistrata odvijala se u kontekstu stalne ratne prijetnje (osmanska vojska opsjedala je Osijek posljednji put u jesen 1690. godine; 26. siječnja 1699. godine u Srijemskim Karlovcima potpisan je dugo očekivani mir između cara Leopolda I. i Osmanskog Carstva, čime je Slavonija trajno mirna). (Vitek, 2005: 56).

Kao rezultat toga postojala je mala vjerojatnost da će se naredbe magistrata moći provesti sve do ranog 18. stoljeća. Vojna vlast, koja je tada imala najveći utjecaj, zadirala je u ovlasti novouspostavljene gradske civilne uprave. Sud Beča poslao je dodatne komisije početkom 18. stoljeća, s temeljnim i primarnim ciljem razgraničenja vojnih i civilnih ovlasti jer je ta nejasna dvojnost vojnih i komorskih vlasti nedvojbeno predstavljala veliku prepreku u radu državnog aparata. Zbog tog utjecaja, između 1702. i 1704. godine, svaki grad s magistratom dobio je vlastitu gradsku upravu pod nadzorom Bečke dvorske komore, koja je djelovala kao feudalni gospodar (Sablić Tomić, 2017: 83).

Izgradnja zidina koje okružuju Tvrđu, koja je oblikovana kao velika nepravilna zvijezda, započela je početkom 18. stoljeća. Nakon završetka izgradnje 1722. godine Tvrđa je postala jedna od najvećih i najnaprednijih vojnih utvrda u srednjoj Europi. U grad su vodila četiri ulaza, a gotovo sve građevine unutar zidina bile su izgrađene u baroknom stilu. General Johann Stephan von Beckers nadgledao je izgradnju zidina, a sada se vjeruje da je njegovo tijelo ugrađeno u zidine u blizini Vodenih vrata nakon njegove smrti. Postoji zanimljiva priča o pokušaju cara Josipa II. da uđe u Tvrđu. Naime, car je prilikom svog prvog posjeta gradu 1768. godine stigao nakon sumraka i nije mu bilo dopušteno otvoriti gradska vrata. Tada su mu ponudili smještaj u Gornjem gradu, u gostionici K šaranu, koja se nalazila na mjestu gdje je danas Esseker centar. Prema drugoj povijesnoj legendi, krajem 1805. godine, tijekom Napoleonskih ratova, kada je veliki vojskovođa prijetio glavnom gradu Habsburške Monarhije, cijela carska riznica premještena je u zidine osječke Tvrđe, koja se smatrala najsigurnijom utvrdom u zemlji. Riznica je vraćena u Beč nakon što je

prijetnja prošla, ali postoji priča da je jedan kovčeg s državnim blagom ostao u Osijeku i nikada nije pronađen (Vitek, 2005: 65–67).

Osim priče o caru Josipu II. i Vodenim vratima postoji i priča kako su se upravo na Vodenim vratima izvršavale egzekucije. Toj priči svjedoči zapis iz 1770. u kojemu je opisano kako je jedna neudana žena rodila dijete te ga je ubila kako bi sakrila zločin preljuba. Kao kaznu je dobila devet minuta muke, nakon sedme minute priznala je zločin te je u pratnji isusovca Đure Lanzla odvedena do vojno-civilnih vješala gdje su joj bile odsječene ruke i glava (Sablić Tomić, 2017: 42–47).

Osječka Tvrđa ima bogatu povijest koja seže u kasno 17. stoljeće, kada je područje bilo pod osmanskom vlašću prije nego što je postalo dijelom Habsburške Monarhije. Godine 1690., nakon oslobođanja od Osmanlija, Osijek i Slavonija uključeni su u novu upravu Komore, čime je započeo proces integracije i organizacije prostora. Tvrđa, kao središnja točka grada, postala je ključna za vojne i administrativne funkcije. Ta povijesna faza uspostave nove gradske uprave, predvođena baronom Tulliom Migliom von Bronbergom, postavila je temelje za organiziranu i čitljivu urbanu strukturu. Grad Osijek, zajedno s Tvrđom, dobio je magistarske upute koje su regulirale vojnu i civilnu vlast, što je bilo ključno za definiranje uloge i funkcije različitih dijelova grada.

Nakon premještanja stanovništva tvrđavske palanke krajem 1691. godine novo naselje osnovano je duž obale Drave, što je omogućilo jasnu prostornu organizaciju grada. Tvrđa je postala središnja jezgra oko koje su se razvijale nove gradske četvrti, poput Gornje i Donje varoši. Jasno definirane granice između različitih dijelova grada, kao što su Unutarnji grad (Tvrđa), Gornja varoš i Donja varoš, omogućavaju lakše snalaženje i razumijevanje grada. Tvrđa, kao utvrđeni dio grada, ima prepoznatljivu strukturu s glavnim ulicama i trgovima, što doprinosi njezinoj čitljivosti i olakšava orijentaciju.

Društvena i kulturna dimenzija čitljivosti grada očituje se u povijesnim i kulturnim spomenicima, kao i svakodnevnim interakcijama stanovnika. Tvrđa je dom mnogim važnim povijesnim građevinama, uključujući barokne zgrade i crkve, koje ne samo da doprinose estetskoj vrijednosti grada, već i stvaraju osjećaj kontinuiteta i povezanosti s prošlošću.

Uspostava čitljivoga grada također zahtijeva jasnu integraciju vojnih i civilnih vlasti. U slučaju osječke Tvrđe, početkom 18. stoljeća, dodatne komisije poslane su iz Beča kako bi razgraničile vojne i civilne ovlasti. Ta jasnoća u upravljanju bila je ključna za funkcionalnost i čitljivost grada,

omogućavajući stanovnicima da razumiju ulogu različitih institucija i njihov utjecaj na svakodnevni život.

Utvrde dovršene osječke Tvrđe prikazane su na planu iz 1762. godine. Osječka Tvrđa bila je uglavnom podijeljena na dva veća dijela. Rijeka Drava i njezin strateški značajan prijelaz bili su uzrok tome (Mesić i Sablić Tomić, 2022a: 137–174). Kao rezultat, krunska Tvrđa, koja je funkcionirala kao vrsta mostobrana, bila je smještena na lijevoj obali Drave, dok je glavna Tvrđa bila smještena na desnoj obali. Zajedno ta dva dijela čine kompaktni cijeli primjer nizinske Tvrđe uz rijeku. Zbog jedinstvene lokacije kao jedinog mosta preko rijeke Drave, lokacija, veličina i struktura bili su pod utjecajem osmanskog nasljeđa. Tvrđa s dva polubastiona protezala se vrlo blizu mosta na istočnoj strani glavne Tvrđe na desnoj obali Drave. Preostale fortifikacije izvan središnjih bedema uključivale su četiri revelina, jedanaest kontraguardi, četiri reduta i mrežu jaraka i opkopa. To je bila jedina Tvrđa tog tipa (Tatarin, 2019: 171).

Način na koji doživljavamo prostor nije ograničen. Osim svog prostornog utjecaja na razvoj Osijeka Tvrđa je i sama prostorno određena. Četiri temeljna elementa čine neposredne prostorne odrednice: ravnice, rijeke, močvare i prisutnost gradova. Nizinska regija Slavonije diktirala je izgradnju nizinskih utvrda; rijeka je oblikovala i dijelila smještaj, a močvara je ograničavala područje dostupno za rast grada i promet. Osmanski Osijek imao je velik prostorni utjecaj na Tvrđu jer su odlučili ne izgraditi novu Tvrđu od temelja (Nujić, 2014: 10).

Ovaj utjecaj karakteriziraju ulice naselja, veličina, precizna lokacija, oblik i simbioza s civilnim naseljem, sve od kojih su sačuvane. Tvrđa je služila kao mjesto vojske, vlade, domova, obrta, trgovine, religije itd. s funkcionalnog stajališta. Kao što je već spomenuto, Tvrđa je služila kao primarna utvrda habsburške vlasti unutar političkog sustava Slavonije. Također je služila kao simbol centralne vlade. Strateški, služila je kao obrambeno središte protiv svih triju spomenutih strana jer je bila smještena između Hrvatske, Mađarske i Osmanskog Carstva (Tatarin, 2019: 3).

Osim toga, Tvrđa je služila kao središte veza. Bila je blizu glavnih prometnica, vojna postaja koja je primala vojnike iz cijele Monarhije i središte trgovine i obrta povezano s velikom mrežom. Bila je glavno središte grada za trgovinu, usluge i rast stanovništva. Kao takva, bila je mjesto gdje su ljudi uvijek u pokretu. Tako je u 18. i 19. stoljeću započeo proces sudara različitih etničkih i društvenih grupa, što je dovelo do stvaranja vlastitog „lingua franca“ (Sablić Tomić, 2017: 147).

Na taj način također je došlo do koncentracije časnika, plemića i inteligentnih pojedinaca iz cijele Monarhije koji su bili navikli na bolju kvalitetu života. Tako Tvrđa potiče razvoj kulture, obrazovanja i prve javne vodoopskrbe i kanalizacijskog sustava u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Iz toga slijedi da ugled Osijeka kao glavnoga grada Slavonije nije iznenađujuć, unatoč Taubeovu označavanju kao „groblja Nijemaca“. Bio je značajan tijekom revizije društvenih odnosa tijekom doba prosvijećenog apsolutizma (Vitek, 2005: 25).

Osječka Tvrđa, kao iznimno dobro sačuvan primjer barokne vojne arhitekture u Hrvatskoj, ima kompleksnu prostornu strukturu koja se sastoji od bastiona, bedema, vojnih zgrada i unutrašnjih trgova. Korištenjem računalnih alata za analizu urbanog rasporeda moguće je identificirati ključne geometrijske i topološke karakteristike koje određuju kako se prostor percipira i koristi za navigaciju (Nujić, 2014: 17).

Geometrijska svojstva kao što su proporcije bastiona, kutovi između ravelina i zidova te dužina i širina ulica mogu se kvantitativno izračunati i koristiti kao mjere propusnosti. Te mjere odražavaju kako se lakoća kretanja kroz Tvrđu percipira s obzirom na dostupne putove i otvorene prostore. Na primjer, široke ulice ili dobro postavljeni prolazi mogu poboljšati percepciju propusnosti među stanovnicima i posjetiteljima Tvrđe (Tatarin, 2019: 13).

Promatrajući današnju Tvrđu, nameće se pitanje koliko je ovaj spomenik povijesti uspješno integriran u suvremeni život grada. Iako su mnogi dijelovi Tvrđe obnovljeni i prilagođeni modernim potrebama, još uvijek postoje zanemareni i zapušteni dijelovi koji narušavaju cjelokupnu sliku. Očuvanje povijesne baštine često je u sukobu s ekonomskim interesima i potrebama za modernizacijom, što je problem s kojim se suočavaju mnogi gradovi s bogatom poviješću.

Osim fizičkog stanja Tvrđe ključno je razmotriti i njezinu ulogu u životu lokalne zajednice. Tvrđa nije samo turistička atrakcija; ona je i mjesto okupljanja, obrazovanja i kulturnih događanja. No, postavlja se pitanje koliko su te aktivnosti dovoljno promovirane i pristupačne široj javnosti. Potencijal Tvrđe kao centra kulturnih događanja može se dodatno razvijati suradnjom s lokalnim zajednicama, obrazovnim institucijama i umjetnicima.

Kritički osvrt na osječku Tvrđu također zahtijeva razmatranje njezine turističke vrijednosti. Tvrđa privlači brojne posjetitelje, no potrebno je osigurati da turizam bude održiv i da ne narušava njezinu

autentičnost i povijesnu vrijednost. Turistički razvoj treba biti balansiran s potrebom za očuvanjem kulturne baštine i osiguravanjem kvalitete života lokalnog stanovništva.

U zaključku, osječka Tvrđa simbol je povijesne i kulturne baštine koja zahtijeva pažljivo upravljanje i promišljeno planiranje (Mesić, 2018b). Iako predstavlja značajan turistički resurs, njezina prava vrijednost leži u očuvanju povijesnog nasljeđa i integraciji u svakodnevni život lokalne zajednice. Samo ravnotežom između očuvanja, modernizacije i aktivnog uključivanja građana možemo osigurati da Tvrđa ostane živ i relevantan dio Osijeka.

7. ZAKLJUČAK

Osječka Tvrđa, sagrađena u 18. stoljeću kao vojna Tvrđa na desnoj obali rijeke Drave, odigrala je ključnu ulogu u povijesti grada Osijeka. Smještena je u Slavoniji, bila je dio Habsburške Monarhije, a njezin razvoj usko je povezan s vojnim potrebama i urbanim planiranjem tog vremena.

Tvrđa je nastala kao reakcija na dugotrajnu osmansku vladavinu u regiji, čiji je cilj bio osigurati obranu i sigurnost za lokalno stanovništvo i vojne snage. Gradnja Tvrđe predstavljala je velik infrastrukturni i vojni projekt koji je transformirao pejzaž Osijeka.

Strateški položaj Tvrđe na rijeci Dravi omogućio je kontrolu važnog prijelaza preko rijeke, čime je Tvrđa postala ključan element u vojnoj strategiji Habsburške Monarhije.

Urbanistički plan Tvrđe bio je pažljivo promišljen, s naglaskom na sigurnost i funkcionalnost. Tvrđa je imala jasno definirane vojne strukture poput bastiona, bedema, utvrda i jarkova, koji su bili dizajnirani da se odupru bilo kakvim vanjskim napadima. Bastioni Tvrđe u Osijeku, izgrađeni tijekom 18. stoljeća, predstavljaju ključni dio fortifikacijskog sustava te značajne vojne utvrde. Tvrđa je bila projektirana prema najsuvremenijim vojnim standardima tog vremena, a bastioni su igrali presudnu ulogu u obrambenoj strategiji. Izgrađeni u obliku petokrake zvijezde, bastioni su omogućavali učinkovitu obranu, pružajući mogućnost križnog djelovanja na neprijateljske snage koje bi pokušale prići zidinama. Svaki bastion bio je opremljen topovima i drugim vojnim sredstvima te je imao unutarnje prolaze i skladišta za municiju. Ti arhitektonski elementi nisu samo bili vojno funkcionalni, već su i svjedočili o naprednoj vojnoj inženjeriji Habsburške Monarhije. Uloga bastiona bila je ključna tijekom čitavog 18. stoljeća, posebice u vrijeme kada su se Habsburgovci borili za učvršćenje svoje vlasti na ovom području nakon povlačenja Osmanlija. Bastioni su, uz druge dijelove Tvrđe, pomogli da Osijek postane jedan od najvažnijih vojnih i administrativnih centara u Slavoniji.

Uz vojnu funkciju Tvrđa je postala i urbano središte s vlastitom administracijom, crkvama, vojarnama, bolnicom i drugim infrastrukturnim objektima. Unutar Tvrđe formirale su se zajednice vojnika, časnika i lokalnog stanovništva koje je radilo na održavanju i upravljanju vojnim poslovima i gradskim životom.

Tijekom vremena uloga se Tvrđe mijenjala, a njezine vojne strukture postupno su se prilagođavale novim uvjetima i tehnološkim napredcima. Danas, iako je većina vojnih struktura uklonjena, osječka Tvrđa ostaje kao povijesni spomenik koji svjedoči o bogatoj prošlosti Osijeka i Slavonije te igra važnu ulogu u kulturnom i turističkom životu grada. Osječka Tvrđa, povijesna jezgra grada Osijeka, predstavlja značajan kulturni i arhitektonski spomenik koji pruža uvid u bogatu prošlost grada i šire regije. Tvrđa je više od arhitektonske znamenitosti; ona je simbol povijesnog kontinuiteta, ali i izazova s kojima se suočava u suvremenom kontekstu. Čitljivost grada predstavlja sposobnost stanovnika i posjetitelja da se orijentiraju unutar gradskog prostora te da taj prostor interpretiraju na način koji im omogućava lakše snalaženje i stvaranje osobnih veza s urbanim okolišem. Na primjeru osječke Tvrđe možemo vidjeti kako povijesni, kulturni i društveni elementi zajedno tvore čitljivost koja omogućava razumijevanje i identifikaciju s gradom.

8. LITERATURA I IZVORI

1. Askarizad, R., He, J., i Khotbehsara, E. M. (2022). The legibility efficacy of historical neighborhoods in creating a cognitive map for citizens. *Sustainability*, 14(15), 9010.
2. Bagić, M. (2010). Osječka svakodnevnica u prvoj polovici 19. stoljeća. *Essehist: Časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 2(2), 23–25.
3. Borić Cveniće, M. i Mesić, H. (2019). Uloga kreativnih industrija u brendiranju i oblikovanju slike grada. *Lingua Montenegrina*, XII/1, 23, 257–282
4. Borić Cveniće, M., Mesić, H. i Tolušić, M. (2020). From Cultural Heritage to Cultural Tourism in Osijek-Croatia: Current Situation and development Perspectives. *Economic and Social Development*, Baku: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency; University North; Azerbaijan State University of Economics (UNEC); Faculty of Management University of Warsaw; Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale – Mohammed V University in Rabat; Polytechnic of Medimurje in Cakovec, 717–728.
5. Charles, A. B. (1992). Protecting cultural landscapes: Planning, treatment and management of historic landscapes. *Research article*, 12–21.
6. Connerton, P. (2004). Kako se društva sjećaju. Zagreb, Izdanja Antibarbarus.
7. Foucault, M. i Miskowiec, J. (1986). Of other spaces. *Diacritics*, 16(1), 22–27.
8. Gibson, L. i Stevenson, D. (2004). Urban space and the uses of culture. *International Journal of Cultural Policy*, 10(1), 1–16.
9. Gosden, C. (2004). Archaeology and colonialism: Cultural contact from 5000 BC to the present (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.
10. Halb wachs, M. (1999). Kolektivno i istorijsko pamćenje. *Reč*, 56(2), 63–82.
11. Harvey, D. (2010). Pravo na grad (2003). *Diskrepancija: Studentski časopis za društveno-humanističke teme*, 10(14/15), 88–92.
12. Jelinčić, D. A. (2010). Kultura u izlogu. Zagreb: Meandarmedia.
13. Lefebvre, H. (1991). The production of space. Blackwell.
14. Lefebvre, H. (2008). Pravo na grad. U: *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti: Operacija: grad*.
15. Long, Y. i Baran, P. K. (2012). Does intelligibility affect place legibility? Understanding the relationship between objective and subjective evaluations of the urban environment. *Environment and Behavior*, 44(5), 616–640.

16. Lynch, K. (1960). *The image of the city*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
17. Mesić, H. (2017). Pamćenje grada i dokument u digitalno doba: Baštinska građa Župe sv. Mihaela arkanđela u Osijeku (Doktorska disertacija, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku).
18. Mesić, H. (2018a). Prostorna humanistika: mapiranje nevidljivih prostora-spavača. *Lingua Montenegrina*, XI/2, 22, 179–209.
19. Mesić, H. (2018b). Topoteka Osijek–Tvrđa. *Arhivi*, 4, 14–14.
20. Mesić, H. (2019a). Baštinska građa Župe sv. Mihaela Arkandela u osječkoj Tvrđi: ishodište kulturnoga pamćenja grada. *Diacovensia: teološki prilozi*, god. 27, br. 2, 285–305.
21. Mesić, H. (2019b). Baštinska kultura u pamćenju grada. Zagreb: Naklada Ljevak.
22. Mesić, H. (2022). Baština, emocija, identitet. Zagreb: Naklada Ljevak.
23. Mesić, H. (2023). „Neka Vaša sveta ruka za sreću se moli puka“: o nabavi novih zvona osječke nutarnjogradske crkve nakon rekvizicije u Prvom svjetskom ratu – kulturološki pristup. *Šokačka rič 20. Retrospektiva i perspektiva Šokačke riči i šokačkih riči u povodu 20. godišnjice* / Bilić, Anica (ur.). Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, 149–216.
24. Mesić, H. i Sablić Tomić, H. (2018). GENIUS LOCI osječkog Nutarnjeg grada. *Lingua Montenegrina*, XI/1, 21, 281–296.
25. Mesić, H. i Sablić Tomić, H. (2020). Public Memory and Cultural Diversity in a City (Re)Creation: Advantages and Disadvantages. *Evropske i avroazijske integracije – prednosti i nedostaci*. Brčko: Evropski univerzitet, 151–165.
26. Mesić, H. i Živković, G. (2020). Rekvizicije u kulturi sjećanja grada Osijeka tijekom Prvog svjetskog rata uz posebni osvrt na rekviziciju zvona crkve sv. Mihaela Arkandela. *Šokačka rič 17. Slavonski dijalekt, znanstvena polja i područja. Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt s međunarodnim sudjelovanjem, održanoga u Vinkovcima 8. studenoga 2019.* / Bilić, Anica (ur.). Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, 209–312.
27. Mesić, H. i Mavrin, I. (2021). Management of Cultural Heritage in Earthquake Induced Crises – Republic of Croatia Perspectives and Policies. *Lingua Montenegrina*, XIV/1, 27, 353–368.

28. Mesić, H. i Sablić Tomić, H. (2022a). The City and Water: an introduction to the Cultural Hydrogeography of Osijek's Inner Town; from the pre-Roman era to the demolition of fortress walls 1923–1926. *Šokačka rič 19. Slavonski dijalekt i sociolingvistika. Zbornik radova Znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt s međunarodnim sudjelovanjem, održanoga u Vinkovcima 5. studenoga 2021.* / Bilić, Anica (ur.). Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, 137–174.
29. Mesić, H. i Sablić Tomić, H. (2022b). The Square as a Meeting: the Culture of Remembrance and History. *Economic and Social Development*, Porto: Varazdin Development and Entrepreneurship Agency and University North; Universidade Lusofona do Porto; Universidade Lusofona; Faculty of Management University of Warsaw; Faculty of Law, Economics and Social Sciences Sale – Mohammed V University in Rabat, 118–126.
30. Mesić, H. i Sablić Tomić, H. (2024). Reprezentacija kulturne baštine građanskih salona u autobiografskim tekstovima slavonskih književnika s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće. *Osječki zbornik*, 39(xx), 49–59.
31. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, Registar kulturnih dobara RH, Zgrada Generalkomande, dostupno na: <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-1254>
32. Mitchell, K. (2000). The culture of urban space. *Urban Geography*, 21(5), 443–449.
33. Nasser, N. (2003). Planning for urban heritage places: Reconciling conservation, tourism, and sustainable development. *Journal of Planning Literature*, 17, 467–479.
34. Newman, P. i Smith, I. (2000). Cultural production, place and politics on the South Bank of the Thames. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24, 9–24.
35. Nujić, P. (2014). Izgradnja osječke vojne utvrde-Tvrđe. *Essehist: Časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 6(6), 95–103.
36. Sablić Tomić, H. (2008). The beginnings of women's poetry in Slavonia. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 34(1), 77–88.
37. Sablić Tomić, H. (2017). U osječkom Nutarnjem gradu. Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku.
38. Sablić Tomić, H. i Mesić, H. (2019). Novi stari fragmenti prostora: školstvo i kazalište osječkog Nutarnjeg grada. *Lingua Montenegrina*, XII/2, 24, 209–230.

39. Soja, E. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford, UK: Blackwell Publishers.
40. Stylianou-Lambert, T. (2011). Gazing from home: Cultural tourism and art museums. *Annals of Tourism Research*, 38(2), 403–421.
41. Šimičić, A. (2021). Monografija kao umjetničko djelo. *Kvartal: Kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, 18(3-4), 24–30.
42. Šola, T. (2009). Baština kao poziv i društveno opredjeljenje. U *Ivi Maroeviću, baštinici u spomen*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
43. Tatarin, M. (2019). Zvijezda baruna Beckersa: Sentimentalna povijest Nutarnjega grada.
44. Tomašević, N. i Horvat, J. (2012). *Nevidljivo nakladništvo*. Zagreb: Naklada Ljevak.
45. Ursić, S. (2009). Mjesta i nemjesta u suvremenim konceptualizacijama prostora. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 18(104), 1131–1151.
46. Uskoković, S. (2005). Treći prostor kao egzistencijski habitat ili poetska imaginacija. U *Zarez: Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja*. Zagreb.
47. Vitek, D. (2005). U pozadini izgradnje osječke tvrđe. *Povijesni prilozi*, 28, 161–172.
48. Vrsek, M. (2002). *Grad i urbanizacija: Osnove urbane geografije*. Zagreb: Školska knjiga.
49. Žižić, I. (2012). Grad i sveto: O fenomenu urbanoga kao izazovu kršćanskoj vjeri i liturgiji. U *Živo vrelo: Liturgijsko-pastoralni list*. Zagreb: Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji.

9. PRILOZI

Fotografije osječke Tvrđe preuzete iz Zbirke razglednica Muzeja Slavonije.

Slika 1. Zgrada kasarne, pogled sa stražnje strane, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 2. Glavna ulica u Nutarnjem gradu, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 3. Kuhačeva ulica, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 4. Ljetna terasa u Tvrđi, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 5. Glavni trg sredinom 20. stoljeća, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 6. Glavni trg u Tvrđi, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 7. Razglednica Glavnog trga u Tvrđi, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Slika 8. Trgovina Fabing, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 9. Tramvajska stanica na Glavnom trgu u Tvrđi, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 10. Razglednica Križanićeva trga, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 15510

Slika 11. Unutrašnjost Generalata, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Slika 12. Razglednica Glavne straže, Tvrđa, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510.

Slika 13. Trg Franje Josipa, zgrada današnjeg Muzeja Slavonije, Izvor: Zbirka razglednica Muzeja Slavonije. MSO – 158510

Popis tablica:

Tablica 1. Prikaz podjele kulturne baštine, Izvor: Autorova izrada prema <https://magic-croatia.hr/popis-materijalne-i-nematerijalne-bastine-pod-unesco-om-u-hrvatskoj>